

De Drie Goddelijke Deugden

Tijdschrift van Heemkunde- en Erfgoedvereniging Nicolaus Poppelius vzw

Jaargang 27, nr. 108 - Juni 2023

Inhoud

- Pag. 1: Voorwoord
Pag. 2: Van onder de klei...Onder de Pannen zijn
Pag. 23: Bezoek KMSKA en kathedraal van Antwerpen
Pag. 37: Fotohoek
Pag. 39: Erfgoeddag-Beestige spreuken en zegswijzen
Pag. 40: Lief en Leed
Pag. 41: Colofon

Lidmaatschap

Voor 20 euro bent u lid van onze Heemkunde- en Erfgoedvereniging.
Erelid kunt u zijn voor een jaarbijdrage vanaf 30 euro.
(Onze vereniging kent enkel het systeem van gezinslidmaatschap.)
U ontvangt 4 x per jaar een nummer van tijdschrift "De Drie Goddelijke Deugden".
Tevens kan er aan de meeste activiteiten van onze vereniging gratis worden deelgenomen.

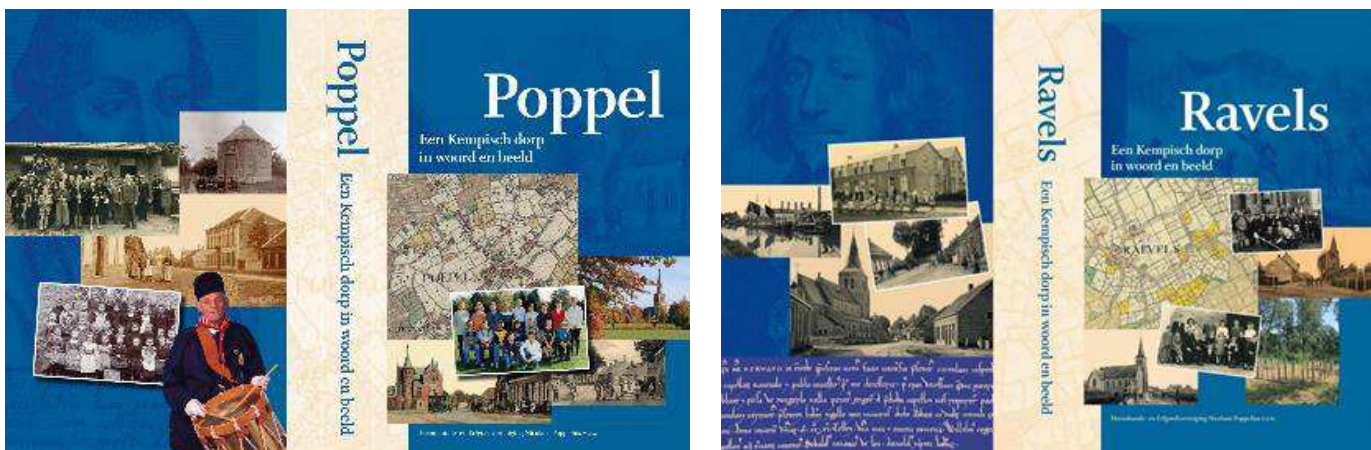
Opzegging van het lidmaatschap kan jaarlijks kenbaar gemaakt worden voor 1 december.

Voorradije publicaties

De magistrale kijk- en leesboeken (ruim 1000 foto's en 500 pag.)

Ravels en Poppel (bijna uitverkocht!!!) en de nieuwe uitgave **Ravels**

€40,- voor leden en €45,- voor niet-leden (verzending in Ravels is gratis, anders €10,- kosten)

Tevens zijn er nog de volgende titels te koop:

- **Spannend stripboek**, getekend in de traditionele "klare lijn" van Hergé, over het leven en lijden van de Heilige Nicolaus Poppelius (€20,-)
- **Vondsten Vertellen**, archeologische opgravingen in de Kempen (€20,-)
- **De Drie van het Noorden** (€5,-)

Afbeelding voorblad: Deelnemers busreis naar KMSKA en kathedraal Antwerpen voor het Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (@Luc Andries)

Afbeelding achterblad: Groepsfoto bij het beeld "De Faam van de Kunst" van Léon Mignon; het stelt de antieke godin Fama voor met bazuin in het gezelschap van een naakte jongeling (@Luc Andries)

Voorwoord

Nu de immuniteit tegenover het coronavirus bij de meeste mensen in orde is, zijn wij sedert het begin van dit jaar terug begonnen met een normale werking van onze kring. Helaas is er, afgezien van de onderdrukte COVID-pandemie, een internationale wereldbrand aan de gang.

Bij de vaste activiteiten horen van oudsher het museum dat elke tweede zondag van de maand open is tussen 14.00 en 17.00. Verder zijn we op dinsdagmorgen van 9.00 tot 12.00 in het archief in de pastorie van Weelde-Statie aan de slag. Dit archief zal hoogstwaarschijnlijk binnen de 12 maanden naar Poppel verhuizen waar de gemeente het oude schoolhuis tegenover het museum aan het renoveren is.

Ondertussen hebben we al enkele rondleidingen in het museum kunnen doen waaronder een groep anderstaligen; Zij bezochten ons museum om het Nederlands onder de knie te krijgen. Zij konden daarbij het leven van hun thuislanden vergelijken met de onze en de Nederlandse namen van gebruiksvoorwerpen oppikken. Zij waren ook bijzonder geïnteresseerd in het leven aan de grens met de smokkel en tijdens de Wereldoorlogen.

Op zondag 2 april hebben we mee het toeristisch seizoen in Ravels afgetrapt. We kregen aan onze stand in het Brandweermuseum van Weelde-Depôt bezoek van schepen mevr. Marion Leeman hier samen met ons bestuurslid Karin Lauwers.

Op donderdag 13 april hebben we na 3 jaren terug een busreis georganiseerd. We trokken naar Antwerpen naar twee prestigieus pas gerestaureerde gebouwen. Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten en de kathedraal. Gezien de beperktheid der plaatsen voor de gegidste rondleidingen was de reis gelimiteerd tot 34 deelnemers. Iedereen had er van genoten! Bij deze onze dank voor de puike organisatie van Cis en Harry.

13 april 2023, groetjes uit Antwerpen (@Luc Andries)

Wat ook zoals vanouds terugkomt is het Ledenfeest. De laatste keer was op vrijdag 15 augustus 2019 en nu zullen wij het genoeg hebben om jullie uit te kunnen nodigen en te ontvangen in een ongedwongen sfeer op zaterdag 10 juni 2023 om 18.00 uur in het lokaal en tuin van de Sint-Sebastiaansgilde aan de Krommendijk 102 te Poppel. Het menu (een uitgebreide barbecue) en de overschrijving kan u vinden in de losse bijlage bij dit tijdschrift.

Om af te sluiten, kan onze vereniging zeer trots zijn dat zij de laatste 10 jaren de inboedels, de kerkschatten, de archieven, de registers en andere documenten van de zes Ravelse parochies heeft mogen en kunnen inventariseren, archiveren en inpakken onder zuurvrije condities, om ze zo onder betere omstandigheden te kunnen bewaren. Wij zijn dan ook zeer dankbaar voor het vertrouwen dat we hebben genoten vanwege de parochies en kerkfabrieken.

Luc Andries, voorzitter

Van onder de klei... Onder de pannen zijn

Jan Aerts

Het dak gaf niet alleen beschutting aan de mens, het beschermde zijn have en goed, zijn etensvoorraden en huisdieren. Het betekende: "leven", het was essentieel.

Hoofdstuk 1. Geschiedenis van de dakbedekking.

1. "Een dak boven ons hoofd"

Dit gezegde geeft uitdrukking aan één van de meest elementaire behoeften van de mens: beschutting.

"Hij is onder dak", hij is veilig. Een dak bood de naakte aap bescherming tegen regen, wind, sneeuw, koude en hitte. Het behoedde hem tegen het boze, tegen natuurlijke en/of bovennatuurlijke vijandige krachten, die hij ervoer in de wildernis, de donder, de bliksem en de duisternis van de nacht. De mens probeerde de balans tussen goed en kwaad met offers, rituelen en symbolen te beïnvloeden. Naast de gevel, de vensters en de ingang was het dak en zeker de vorst als scheidingslijn tussen vriend en vijand, binnen en buiten, zeer belangrijk. Het waren deze plaatsen die bij de bouw van een huis dikwijls voorzien werden van offergaven en zinnebeelden. Symbolen die geluk moesten brengen en bewaren en het onheil afweren. Alle volkeren op aarde kenden dit gebruik.

Zolang de mens verregaand in eigen behoeften moest voorzien, deed hij al het mogelijke en gebruikte hij allerlei materialen, om een dak boven zijn hoofd te creëren. Hopen werden woningen. Op vele plaatsen beeldhouwde de mens zijn onderdak uit solide rots, dikwijls met een verbluffend resultaat. De Cappadociërs creëerden een spectaculair landschap in centraal Anatolië, Turkije. Het was voor hen in dit geërodeerde landschap gemakkelijker hun woning uit te snijden in het zachte vulkanische gesteente dan er een te bouwen.

De Eskimo had aan sneeuw en ijs geen gebrek en construeerde er zijn iglo mee. In houtrijke gebieden sneed de boer in de winter zijn dakspanen (dunne planken voor de afdekking van het dak), in waterrijke gebieden nam hij het riet en waar geen riet te vinden was gebruikte hij stro, gras, bladeren, enz. Indianen uit Noord-Amerika en steppebewoners uit Mongolië gebruikte o.a. dierenvellen. In de eerste eeuw voor Christus schreef Vitruvius¹ in zijn handboek *De Architectura*²: *"De Phrygiërs, woonachtig in een open landschap, hebben door het ontbreken van bossen gebrek aan timmerhout en kiezen daarom natuurlijke heuvels uit, die ze in het midden met een schacht openleggen. Dan graven ze er toegangen doorheen en leggen ruimten aan zo wijd als op die plaats mogelijk is. Daarboven vormen ze door palen aan elkaar te verbinden een piramide overkapping, die ze met riet en rijshout afdekken. Tenslotte werpen ze boven hun woonruimte enorme heuvels aarde op. Deze vorm van overkapping maakt dat het 's winters warm is en 's zomers erg koel."*

Sommigen weten uit moerasbiezen overdekte hutten te vlechten. Op verschillende plaatsen worden bij andere volken op gelijke of vergelijkbare wijze hutten gebouwd. Zelfs in Massilia (Marseille) kunnen we daken aantreffen zonder pannen, maar gemaakt van klei doorkneed met kaf. In Athene staat op de Areopagos een aandenken aan vroegere tijden dat tot op de huidige dag een dak van leem heeft. Zo kan ook op het Capitool in Rome de hut van Romulus dienen als herinnering aan en toonbeeld van oeroude bouwgewoonten, evenals de heiligdommen op de

¹ Marcus Vitruvius Pollio (± 85-20 v.Chr.) was een Romeins militair, architect en ingenieur.

² *De Architectura libri decem* zijn niet de enige, maar wel de veruit meest uitvoerige bronteksten over bouwkunde uit de Grieks-Romeinse Oudheid

Arx (burchtheuvel op de tweede heuveltop van het Capitoliijn de nadere heuveltop heet Capitolium of Capitool) met hun strodaken.

Aan de hand van deze aanwijzingen kunnen wij ons een oordeel vormen hoe in de oertijd de huizenbouw is uitgevonden, concluderend dat ze er zo moeten hebben uitgezien”.

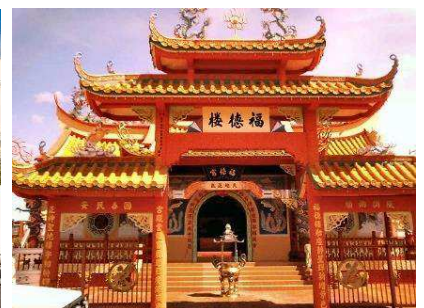
De betekenis van een dak voor de mens werd door Hilaire Belloc³ mooi verwoord in de openingsparagraaf van zijn verhaal *The old road*, de pelgrimsweg van Winchester naar Canterbury.

“There are primal things which move us. Fire has the character of a free companion that has travelled wit us from the first exile; only to see a fire, whether he need it or not, comforts every man. ... A roof also, large and mothering, satisfies us here in the north much more than modern necessity can explain; so we built in the beginning, the only way to carry off our rains and to bear the weight of our winter snows” (vrij vertaald: vuur was in de geschiedenis van de mens primordiaal en gaf het nodige comfort....Een dak is in sommige noordelijke streken een noodzakelijkheid om de regen en de sneeuw op te vangen). Het dak gaf niet alleen beschutting aan de mens, het beschermde zijn have en goed, zijn etensvoorraden en huisdieren. Het betekende: “leven”, het was essentieel. In vele culturen, bijzonder deze in koude en regenrijke gebieden werd een dak naar waarde geschat en dit uitte zich op diverse manieren.

In middeleeuwse wetten die de huisvrede verzekerden, was het dak als deel van het huis verweven en beschermd, maar kon als strafmaatregel ook verwoest worden. Het vernietigen of de dreiging het te verwijderen was ook zeer symbolisch. In enige Zuid-Duitse en Zwitserse steden werd het dak van de woning van een voortvluchtige moordenaar verwoest. Er was duidelijk voor hem geen plaats meer binnen de gemeenschap. In Rheinhessen bestond tot in de zeventiende eeuw een gemeen en onmenselijk gebruik. Waar de goede zeden in het huwelijk in gevaar kwamen en dit voornamelijk “wenn sich ein Mann von seiner Frau schlagen ließ” (vrij vertaald: wanneer een man geslagen wordt door zijn vrouw) werd het dak van de familiewoning verwoest. Heden getuigt het Duitse gezegde “Jemandem aufs Dach steigen” (vrij vertaald: iemand behoorlijk de les lezen), nog van dit gemene gebruik.

Door de eeuwen heen ontwikkelde het dak zich niet louter tot een afgesloten bovenste gedeelte van een gebouw, maar tot een symbool in de architectuur dat uitdrukking gaf aan de belangrijkheid van het gebouw en zijn inwoner. Het bepaalde het uitzicht van een huis of rij, een stadsdeel, een streek. Eenvoudige dakvormen ontwikkelden zich tot zeer complexe. Het dak werd deel van een globaal architectonisch concept en afhankelijk van modieuze, politieke en religieuze stromingen.

Plaatsen we in gedachte even een gotisch dak uit de Middeleeuwen naast één uit de Bauhaus-periode of naast het overvloedig versierde dak van een Chinese tempel.

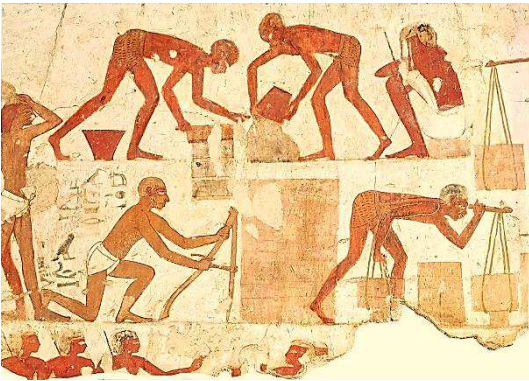

V.l.n.r.: Binnenhof van het Hôtel Dieu van Beaune (het armenhospitaal van Beaune) (F), Villa van Hans Scharoun in de Bauhaus-wijk te Stuttgart (bron: CC BY-SA 4.0 - Pjt56 - wiki) en Chinese tempel

Van alle dakbedekkingen die de mens ooit gebruikt heeft om zijn onderkomen te creëren, neemt het dak uit gebakken aarde een zeer bijzondere plaats in. Een Duitse pannemaker maakte deze verbondenheid zeer duidelijk. In 1803 schreef hij op de bovenkant van een daktegel: “Ich bin von Erd und Thon und du Mensch bist auch davon” (vrij vertaald: ik ben gemaakt uit aarde en klei en de mens is hetzelfde).

³ Joseph Hilaire Pierre René Belloc: (27/07/1870 – 16/07/1953) was een Brits-Frans schrijver en historicus.

2. Tussen Eufraat en Tigris

Het tijdstip waarop de mens leerde kleistenen bakken tot baksteen was een zeer belangrijk moment in de geschiedenis van het bouwen. Dit gebeurde vermoedelijk voor het eerst circa vijfduizend jaar geleden in Mesopotamië: het Tweestromenland. De mens was nu in staat gebouwen op te richten die duurzaam waren. Voordien had hij alleen ongebakken kleistenen en het eerder schaarse hout als bouw materiaal gekend welke zeer vergankelijk waren. Uiteraard kende men natuursteen maar zonder geschikte werktuigen was het moeilijk te bewerken en het was tevens zeldzaam tussen Eufraat en Tigris.

Op 5000 jaar oude schilderijen zijn Egyptische steenmakers en metselaars afgebeeld (©Bridgeman Images, bron: <https://historianet.nl/maatschappij/de-wereld-werd-gebouwd-met-baksteen>)

Vanuit Mesopotamië verspreidde het gebruik van baksteen zich in oostelijke richting tot aan de Indus (derde millennium voor onze tijdrekening). In Egypte was echter meer natuursteen ter beschikking dan in de vlakte van het Tweestromenland, zodat het bouwen met baksteen er niet veel opgang maakte. Aanvankelijk (circa 700-500 jaar vóór Christus) werd alleen in Babylonië, als groot cultuurgebied aan de Middellandse Zee, massaal baksteen verwerkt met een grote verfijning in de techniek. Naderhand namen de Persen deze techniek over en de middeleeuwse mohammedaanse beschaving bouwde daar weer op voort.

3. De antieke wereld: de bakermat van de dakpan

3.1. Griekenland

In het antieke Griekenland gebruikte men haast uitsluitend natuursteen, terwijl men voor eenvoudige gebouwen, hout, gedroogde klei en kleistenen aanwendde. In tegenstelling met de hierboven aangehaalde volkeren, hadden de Grieken behoefte aan een waterdichte dakbedekking. Waar en wanneer zij voor de eerste maal een gebakken aardendakbedekking toepasten, is niet duidelijk. In sommige publicaties beweert men dat de eerste gebakken aardendakpannen, zo'n 2300 jaar voor Christus op het huis van de steenbakker te vinden waren in Miloy, een dorp in de omgeving van Argos. Andere auteurs halen dit wel aan, maar zijn hierover eerder sceptisch. Meer algemeen wordt aanvaard dat het tijdstip van de ontwikkeling van dit nieuwe bouw materiaal moet gezocht worden omstreeks de zevende eeuw voor Christus of zelfs iets vroeger. Het was de Griekse dichter Pindar die hierover berichtte. Hij leefde in de vijfde eeuw voor Christus en volgens zijn mededeling waren het de Corinthiërs die hun huizen als eerste voorzagen van gebakken aardendakpannen.

Er ontwikkelden zich twee types van pannendaken: het Laconische dak, het oudste, en het Korinthische. Het Laconische dak bestond uit licht gebogen onderpannen en bolle bovenpannen, het Korinthische respectievelijk uit platte en hoekige. De nieuwe dakbedekking was een combinatie van onder- en bovenpannen, die afwisselend naast en over elkaar werden gelegd. Naast onder- en bovenpannen produceerde men eveneens daklijsten, vorsten en speciale eindvorsten die de gevelspitsen sierden.

3.2. Italië

Door de Griekse kolonisatie van Sicilië (750-500 jaar voor Christus) kwam de gebakken aardendakbedekking aldaar in gebruik. De Etrusken en de Romeinen namen dit innoverende bouw materiaal over en ontwikkelden het verder. Door hun praktische ingesteldheid begrepen de Romeinen dat gebakken aarde een zeer goed bouw materiaal was. Nochtans waren bakstenen of lateres niet het belangrijkste product van hun steenbakkerijen. Zij produceerden hoofdzakelijk tegulae (=dakpan) en imbrices (=holle dakpan ter bedekking van de opening tussen twee tegulae). Huizen voorzien van een gebakken dakhuid waren meestal opgebouwd met in de zon gedroogde kleistenen.

Vooraf vanaf vijftig voor Christus toen Rome zich ontplooidde tot een wereldstad, werd meer en meer baksteen gebruikt. De Romeinse baksteen is mogelijk afgeleid van de platte dakpan. Niet zelden worden tegulae ontdekt van hun opstaande randen aangetroffen in muren.

“Especially in the I and II centuries A.D., not infrequently, brick were used which had been originally manufactured as flat roof tiles and afterwards transformed into bricks by cutting off their edges and smoothing them on slabs of stone”.

Ook gebroken tegulae gingen niet verloren maar werden hergebruikt:

“The use of tegulae fractae (broken tiles) is supposed of have originated from the convenience of utilising the material gathered from the ruins of great fires from which Rome suffered not a little.”

De Romeinen gebruikten over het algemeen vette klei als grondstof. Ten gevolge hiervan waren zij verplicht hun stenen redelijk dun te maken om problemen tijdens het drogen en bakken te vermijden.

Vitruvius schonk ook aandacht aan de kwaliteit. Hij stelde volgende test voor:

“Wat betreft de gebakken tegel zelf kan niemand op voorhand uitmaken of hij voor muurwerk uitstekend is of inferieur, want pas wanneer hij bij slecht weer en zonnehitte op het dak heeft gelegen wordt getest of hij sterk is. Als hij immers niet van goede klei is gemaakt of onvoldoende gebakken, zal daar, onder invloed van vorst en rijp, blijken dat hij niet deugt. Kortom, een tegel die niet bestand is tegen de beproevingen op het dak, kan nooit sterk genoeg zijn om in het muurwerk zijn last te dragen. Daarom kunnen vooral muren opgemetseld met oude daktegels sterk zijn.”

Romeinse dakpan gevonden te Melden (Oudenaarde) met een hoogte van 41 cm en een breedte van 30 cm (bron: <https://hobbyarcheologie.weebly.com/bouw-en-andere-materiaal.html>)

De Romeinse tegulae waren meestal rechthoekig – soms trapeziumvormig – en aan de zijkanten, links en rechts, voorzien van een opstaande rand om mogelijk binnensijpelend water te voorkomen. Tevens waren zij zo gevormd dat de onderkant van de ene tegula in de bovenkant van de andere paste en ze elkaar overlaptten. Hierdoor ontstond een goed aaneengesloten dakvlak. Zij werden zonder enige bevestiging naast elkaar op een houten dakconstructie gelegd. Door een geringe dakhelling – 20 à 30° – en het grote gewicht van deze daktegels was dit geen probleem of het volstond de onderste rij tegulae vast te nagelen. De open naad die ontstond tussen naast elkaar liggende tegulae en de opstaande randen ervan, werd met de imbrex overdekt. Soms werden de laatste imbrex, dus deze aan de dakrand, van een antefix voorzien als decoratie. Als nokpannen gebruikte men gewone imbrices.

Zowel de Griekse als latere Romeinse tegulae waren tamelijk groot en hun dimensies zeer uiteenlopend. In het antieke Griekenland schommelde volgens Bender de breedte van circa 40 tot 50 cm, de lengte van 80 tot 110 cm. De Romeinse waren 23 tot 42 cm breed en 34 tot 55 cm lang. De dikte bedroeg circa 2 tot 3,5 cm. Roccatelli geeft voor Rome als afmetingen: breedte 28 tot 56 cm, lengte 38 tot 77 cm.

3.3. In het zog van de Romeinse expansiedrang

Het hoeft geen betoog meer dat het de Romeinen waren die in onze gewesten, zoals elders in het antieke Romeinse Rijk – Italië, Frankrijk, Engeland, Spanje, België, Nederland en Duitsland ten westen van de Rijn – de kunst verbreidden van het steenbakken, voornamelijk daar waar natuursteen schaars was.

Het waren vooral militaire steenbakkerijen, waar legioensoldaten stenen en pannen bakten voor legerplaatsen en versterkingen. De gewoonte enkele stenen of pannen tijdens de productie (1 op 100) te voorzien van de legioenstempel maakt het mogelijk na te gaan waar en wanneer welke legerafdelingen er gelegerd waren. Elke legereenheid had zijn eigen stempel.

Dakpan van XXX Ulpia Victrix (Expositieruimte Zwammerdam), in spiegelbeeld staat er van links naar rechts LEG XXX (=het Dertigste Legioen uit Xanten-Duitsland) (bron: <https://mainzerbeobachter.com/2020/09/20/romeinse-dakpannen-en-boze-geesten/>)

De productiewijze van hun lateres, tegulae en imbrices was relatief eenvormig in het ganse Imperium. De ontdekking van Romeinse dakpannen te Rumst, waarvan er één de initialen C.G.P.F. droeg, afkorting voor Cohors Germanorum Pia Fidelis, getuigt hiervan. Ook plaatsnamen als Tielrode en Tegelen getuigen van mogelijke Romeinse aanwezigheid en hun baksteen- en pannenproductie. De eigenlijke naam voor de gebakken bouwsteen was later, maar aangezien de tegula een universeel gebruik kende (als dakpan, bouwsteen en zelfs als tegel) is het mogelijk dat deze naam algemener in gebruik kwam in latere tijden. Het toponiem Tegelen voor een plaats waar in de Romeinse tijd alle soorten stenen en pannen werden gebakken kan dit vermoeden kracht bijzetten. Bovendien werden de eerste steenbakkerijen in de Rupelstreek tichelgeleggen genoemd. Denk hierbij ook aan de Tichelarijstraat in Turnhout.

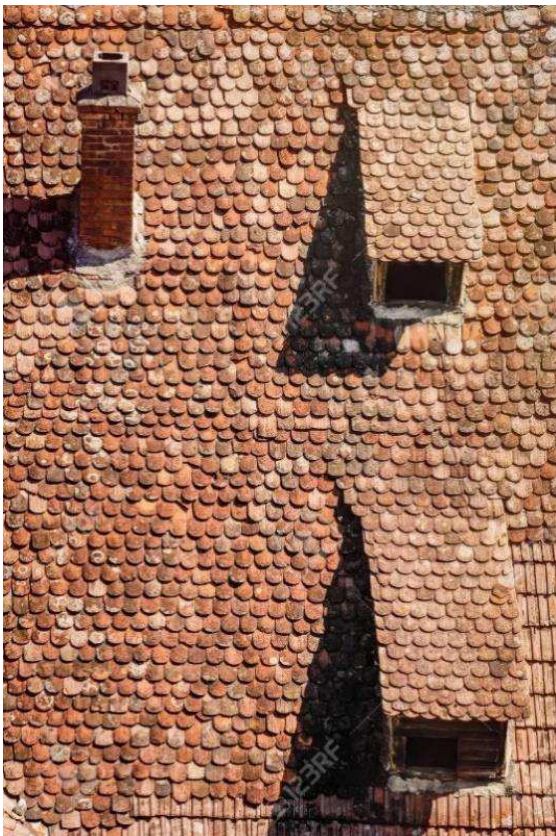
De Kelten die onze streken bewoonden ten tijde van Julius Caesar waren vertrouwd met de pottenbakkerij en waren dus theoretisch in staat baksteen te maken. Of zij dit ook deden is niet bekend.

4. De middeleeuwen

De middeleeuwse architectuurgeschiedenis bestrijkt een zeer lange periode, van ongeveer 480 tot 1500 na Christus.

4.1. Was er continuïteit tussen de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen?

Na de Romeinse tijd raakte de baksteen in onze gewesten nagenoeg geheel in onbruik. In de Arabische wereld en in Zuid-Europa daarentegen bleef de kunst van het steenbakken bewaard. Over de situatie in de rest van Europa bestaat weinig informatie. Er werd opnieuw met hout, twijgen, leem, plaggen en natuursteen gebouwd. Daken bestonden uit hout, riet of stro. Omstreeks 1150-1200 kwam op diverse plaatsen in Noordwest-Europa, ongeveer gelijktijdig, zij het soms met enkele tientallen jaren verschil, de baksteen als nieuw bouw materiaal in gebruik.

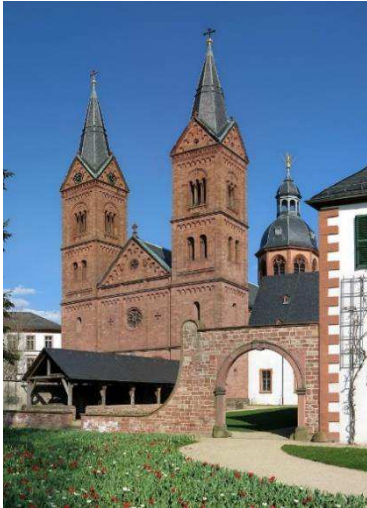

Betegeld dak van een van de middeleeuwse huizen van de stad Sighisoara, Roemenië (bron: https://nl.123rf.com/photo_37243264_betegeld-dak-van-%C3%A9%C3%A9n-van-de-middeleeuwse-huizen-van-de-stad-van-sighisoara-roemeni%C3%AB.html)

Het is mogelijk dat er een onderbreking optrad in het bakken van baksteen en dat de gebruikte baksteen, tijdens de achtste en negende eeuw, in feite Romeins afbraakmateriaal was. Tot en met de tiende eeuw gebruikte men hout als bijna het enige bouw materiaal in de Nederlanden. Hierbij

moet aangestipt worden dat, wat de Nederlanden betreft, het gebruik van baksteen tijdens de Romeinse overheersing niet zo algemeen was. Immers, in de gebieden verwijderd van de limes⁴ en de grote heirbanen, heeft het archeologisch onderzoek vastgesteld dat er wel bewoning was, maar dat de woningen er mogelijk ook gebouwd waren in hout en eventueel met gebruik van leem. De praktische geest van de Romeinen noopte hen er toe het meest voorhanden zijnde bouw materiaal te gebruiken. Wat de dakbedekking betreft deed men meestal beroep op gebakken aarden tegulae en imbrices.

Toch treffen we tijdens de Vroege Middeleeuwen nog baksteen aan. Volgens Hollestelle, bleef er een beperkte steenbakkerijactiviteit bestaan in de Karolingische tijd. Het is nochtans zeer reëel dat er in het noorden een breuk optrad in de productie van gebakken bouwstenen uit aarde.

Berustend op schaarse aanwijzingen zou de Karolingische baksteen en het gebruik ervan veel gelijkens vertoond hebben met de Romeinse. Hij was betrekkelijk dun en glad en werd niet aangewend om volledige muren te bouwen. Men gebruikte het voor de afwerking, afwisselend met natuursteen.

De Karolingers introduceerden typische Romeinse elementen in de eigen cultuuruitingen en gaven ze meer uitstraling. Voor de Dom van Aken werden in het kader van de Karolingische Renaissance zelfs zuilen vanuit Ravenna aangevoerd, teneinde de reminiscentie aan de Romeinse cultuur nog te versterken. De Romeinse invloed op de Karolingische bouwkunst was groot. De Karolingische baksteen vinden we onder meer in de Rijnvallei, in de dom van Aken, in de kerken van Steinbach in het Odenwald en van Seligenstadt aan de Main en op diverse plaatsen in Noord-Frankrijk.

Neoromaanse Einhard-Basilika te Seligenstadt (bron: <https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Seligenstadt-Einhard-Basilika.jpg>)

Mogen we hier een continuïteit veronderstellen voor het vervaardigen van pannen en tegels? Het is best

mogelijk dat een gebouw uit natuursteen, een dak of vloer in gebakken aarde had. Beschrijvingen van oude kerken lijken dit soms te bevestigen. Men dateerde bijvoorbeeld de vloertegels van de kerk in Roskilde in Denemarken omstreeks 1115. Van enkele daktegels van Waltham Abbey (Groot Brittannië) vermoedt men dat ze dateren uit de eerste helft van de twaalfde eeuw. In Canterbury bracht men daktegels afkomstig uit een haard en vloer in verband met aardewerk uit de eerste helft van de twaalfde eeuw en in Suffolk, werden daktegels aangetroffen in de bouwstructuur van Orford Castle (1165-1167)

Waltham Abbey Church (bron: https://en.wikipedia.org/wiki/Waltham_Abbey)

Orford Castle (bron: https://en.wikipedia.org/wiki/Orford_Castle)

⁴ De limes (Latijn voor 'grens') is de aanduiding van de grens en verdedigingszone van het Romeinse Rijk, hoofdzakelijk gebouwd in de periode 40 na Chr.-circa 250 na Chr. Deze liep van de Atlantische kust in Noord- Engeland via de Noordzee langs de toenmalige hoofdstream van de Rijn en Donau naar de Zwarte Zee. Verder oostwaarts volgde de limes de Eufraat (vanaf de tijd van keizer Septimius Severus de Tigris) naar de Rode Zee. In het zuiden vormde de Sahara een natuurlijke verdedigingsbarrière tegen invallen.

Tijdens de regeerperiode van Karel de Grote werden verordeningen uitgevaardigd die het gebruik van bepaalde materialen in de architectuur voorschreven. Gedurende de in 794 te Frankfurt gehouden synode, vaardigde Karel de Grote het besluit uit dat zijn keizerlijk paleis en bedrijven met dakpannen moesten gedekt worden. De tien boeken over de bouwkunst, de Architectura, van de Romeinse bouwmeester Vitruvius werden aan het hof van Karel de Grote gekopieerd en dienden de bouwmeesters als leidraad. Er zijn aanwijzingen dat het Romeinse systeem van dakbedekking tot in de tiende mogelijks twaalfde eeuw voorkwam, bijvoorbeeld in de Nederlandse provincie Limburg. Mogelijke reden hiervoor is het feit dat Zuid-Limburg binnen de invloedssfeer van Aken viel. De middeleeuwse 'Romeinse' exemplaren zouden weliswaar slordiger en kleiner van formaat zijn.

De vertaling van een Latijnse tekst uit de Annales Rodenses, geschreven in 1153, deelt ons het volgende mee. "Omdat deze kerk en enkele bijgebouwen gedekt waren met stro, zijn zij hier begonnen stenen te vormen en te bakken voor het dak van de kerk en van de bijgebouwen".

Om welk type pan ging het? De tekst maakt het niet duidelijk, maar hij kan wel duiden op een zekere continuïteit in het maken van pannen of tegels sinds de Romeinse tijd.

Tijdens de wederopbouw en de daaraan verbonden opgravingen van de tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoestte Sankt Michaeliskirche (bouwjaar 1010-1036) te Hildesheim, vond men tussen het puin dakpannen met stempel Bernward. Deze stempel verwees naar Bisschop Bernward (993-1022) die deze kerk liet bouwen. De vondst bevestigde in zekere zin een Duitse legende, die verhaalde dat Bisschop Bernward de eerste was die in Duitsland een gebakken aarden dakbedekking realiseerde. Een fragment uit zijn levensloop, opgetekend in 1010, vertelt ons:

"... necnon lateres ad tegulam propria industria nullo monstrante composuit". Wat kan vertaald worden als: *"... zonder dat iemand het hem getoond had, heeft hij baksteen tot een dakpan gevormd."*

Over het uitzicht van de dakpan zijn de meningen verdeeld. Of het hier reeds Krempziegeln waren, zoals Griep beweert, is niet aangetoond. Wel staat vast dat de Krempziegel de oudste enkeldekkende Duitse pan is waarvan de geschiedenis teruggaat tot het jaar 1000. Zij bleef steeds van regionaal belang en dit vooral in de regio Braunschweig.

Hildesheimer pan (bron: <https://www.documentatie.org/uds4/zoekpagina5a.asp?id=123333>)

De dakpan was linksdekkend en in Nederland bekend onder de naam Hildesheimerpan. De Krempziegel ontsproot uit het samenstellen van de Romeinse tegula en imbrex, waarbij deze twee elementen goed herkenbaar bleven.

Vinden we ook sporen van continuïteit in de Nederlanden?

De oudste tekst over de baksteentechniek in de Nederlanden wordt gesitueerd omstreeks 1127-1128. Het betreft een passage in het dagboek van Galbert van Brugge, een ambtenaar aan het hof van de Vlaamse graaf. In dit dagboek – voor zover men weet het allereerste dagboek in de westerse literatuurgeschiedenis – vermeldt Galbert van Brugge dat het dak van de Sint-Donaaskerk te Brugge zou bestaan uit ollis et lateribus. Deze twee termen zijn moeilijk eenduidig te vertalen en dus voor interpretatie vatbaar. Vele onderzoekers hebben zich er het hoofd over gebroken. Sommigen vertalen ollis et lateribus als aarden potten en baksteen, andere als potten en verharde klei. Enkele zien er een gewelf in bestaande uit holle bakstenen, aarden kruiken, buizen of klankpotten. In Galberts beschrijving van de kerk lezen we o.a. dat het houten dak door een brand vernield werd. Om een herhaling te voorkomen heeft men toen gebruik gemaakt van ollis et lateribus. Ging het hier om een uitzonderlijk experiment

in gebakken aardewerk, of kan men stellen dat er in de vervaardiging van gebakken aarden tegels en dakpannen meer continuïteit was blijven bestaan dan bij baksteen het geval was.

4.2. Een breuk met de traditie

Zoals reeds werd aangehaald verscheen omstreeks 1150-1200 de baksteen langs de kusten van de Noord- en Oostzee. Wellicht door de kruisvaarders opnieuw ontdekt, zien we de steenbakkerskunst terug tot leven komen. Vanaf circa 1200 nam de baksteen in de Nederlanden een belangrijke plaats in, in de architectuurgeschiedenis. De nieuwe steenbakkers volgden de Romeinse traditie niet. De middeleeuwse baksteen verschilde sterk van de Romeinse en bijgevolg ook van de Karolingische. De baksteen was groot en dik en redelijk ruw van oppervlak. Vooropgesteld kan worden dat in gebouwen, die met zekerheid vóór 1300 kunnen gedagtekend worden, de bakstenen zonder uitzondering groot van formaat zijn. De afmetingen van deze stenen in de Nederlanden variëren tussen 28 tot 34 cm lang, 14 tot 16 cm breed en 7 tot 10 cm dik.

De kloosterorden speelden een belangrijke rol in de verspreiding van de baksteen. Dit bewijst nog niet dat zij de eerste steenbakkers waren in de Middeleeuwen. We mogen aannemen dat bedevaarders en deelnemers aan kruistochten een invloed hadden door contacten met de Zuid-Europese cultuur. De baksteenbouw was geen privilege noch een specialiteit van een bepaalde kloosterorde. Meestal beschouwt men de cisterciënzers of soms de premonstratenzers als diegenen die het steenbakken opnieuw invoerden, op plaatsen waar men geen natuursteen ter beschikking had.

In haar studie, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot Omstreeks 1560*, vindt Hollestelle het vreemd, dat er geen Nederlandse bronnen bekend zijn waarin gewag wordt gemaakt van de uitvinding van het steen bakken, noch wordt enig ophef gemaakt over de eerste toepassing van dit bouw materiaal als iets belangrijks!

4.3. Stedelijke brandpreventiereglementen werden noodzakelijk

Het middeleeuwse stadsbeeld werd gedomineerd door bouwmaterialen die in onze tijd bijna totaal verdwenen zijn in de bouw: hout, stro en riet. Deze uiterst brandbare materialen en de groei van de steden – vanaf het einde van de elfde eeuw – maakten stedelijke brandpreventiereglementen noodzakelijk. Een kleine brand nam gemakkelijk uitbreiding tot een huizenblok, een wijk of in het ergste geval kon het de gehele stad in as leggen. Zo brandde Gouda in 1361 en 1438 nagenoeg geheel af. In 1452 vielen te Gent meer dan driehonderd huizen aan het vuur ten prooi. Ook Brugge bleef niet gespaard. In 1412 gingen er honderd twintig huizen in de vlammen op. Londen werd meermaals getroffen door het vuur. Bijvoorbeeld in 1077 brandde de stad “so terrible as it never was before since it was build”. Doch de bekendste is zeker de Great Fire in 1666. Om dergelijke rampen te voorkomen bevalen de stadsbesturen voortaan leien schaliën of een uit klei gebakken dakbedekking te gebruiken ter vervanging van stro en riet. Lange tijd was er in de Brugse stadsrekeningen een afzonderlijke post brandghelde voorzien. Hierin werden alle uitgaven voor brandbestrijding genoteerd. Deze kosten konden zeer hoog oplopen. Een reden te meer om maatregelen te treffen om het brandrisico te beperken.

Middeleeuwse stadswoningen (bron:

<https://pixabay.com/nl/photos/middeleeuwen-huis-oud-oud-bouwwerk-2316330/>)

Grote brand van Londen (bron:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Grote_brand_van_Londen)

Huizen waarin een oven of vuur brandde, moesten voorzien zijn van een stenen muur tussen de stapel brandvoorraad en het vuur. Het opstapelen van brandbare producten zoals hooi en vlas in woonhuizen werd verboden. Uiteraard was het inrichten van een steenbakkerij binnen de muren van de stad niet toegelaten.

In 1603 schreef John Stow een oudheidkundige in zijn *Survey of Londen*: *“As for prevention of casualties by fire, the houses in this city being then built all of timber, and covered with thatch of straw or reed, it was long since thought good policy in our forefathers wisely to provide, namely, in the year of Christ 1189, ... Henry Fitzalwine being then mayor, that all men in this city should build their houses of stone... and to cover them with slate or baked tile...”* Hoe doeltreffend de verordening was, is niet zeker. In 1212 herhaalde Londen de bouwreglementen: *“by which no roofs were in the future to be covered with reeds, straw, or stubble, but only with tile, shingles, boards, or lead, or plastered straw. All existing reed or sedge roofs were at once to be plastered; if this was not done they might be pulled down.”*

In 1232 vaardigde de stad Aardenburg een brandpreventiereglement uit. Uitgaande van de originele oorkonde van 1232 zou er reeds vóór deze datum, door het stadsbestuur van Brugge, een poging zijn ondernomen, om minstens in bepaalde gedeelten van de stad, het strooien dak te laten vervangen door daktegels, lood of houten dakspanen. Andere steden volgden: Mechelen in 1268-1278, Kampen in 1324, Gent in 1374, Antwerpen in 1391, Gouda in 1488, Leeuwarden in 1530 en Maastricht pas in 1612. De stadsbesturen vonden het belang van een brandvrije dakbedekking zo groot, dat de meeste steden hiervoor een overheidssubsidie gaven. Deze liepen echter nogal uiteen en varieerden van één vierde tot de volledige tussenkomst in de kosten. Zo vaardigde de stad Brugge in 1417 de ordonnantie de Derde Teghele uit. De grote branden in 1412 en 1415 waren de directe aanleiding tot het invoeren van deze subsidie. Het stadsbestuur zag in dat er maatregelen dienden genomen te worden om de stad tegen dergelijke rampen te beschermen. Een stedelijke toelage werd toegekend wanneer een nieuw huis van daktegels werd voorzien. Men sprak van de Derde Teghele, omdat een derde van de kosten door de stad betaald werd. Enkele jaren later kon men eveneens van deze subsidie genieten wanneer men een strodak verving door een tegeldak. Het Brugse stadsbestuur moest meermaals de bevolking aan dit voordeel herinneren. In een nieuwe ordonnantie uit 1461 werd de tussenkomst verlaagd tot de Vierde Teghele. Na de brand van 1546 te Antwerpen beval het stadsbestuur “van gheen huysen van houte meer te maken”. In deze periode namen meerder steden dit besluit. Hout mocht niet langer als uitwendig bouw materiaal gebruikt worden. Voor Hemiksem was de reglementering een goede zaak. Naast de grote vraag naar baksteen die de bewuste ordonnantie veroorzaakte waren er eveneens de projecten van de zakenman en speculant Gilbert Van Schoonbeke⁵ en zijn vennoot Van Hencxhoven 15 steenovens te Hemiksem waar op dat moment reeds 17 steenbakkerijen actief waren.

Ook waren er verordeningen die brand moesten voorkomen. Het ontsteken van vreugdevuren (sint-pieters-, sint-jans-, sint-maartensvuren), of het werken bij kunstlicht werd binnen de muren van de stad verboden en het oprichten van een steenbakkerij was helemaal uit den boze. Op het platteland bleven hout en leem veelal tot in de achttiende eeuw in gebruik, omdat de brandveiligheid er werd verzekerd door verspreide woningbouw. We moeten ons echter niet voorstellen dat tegen het einde van de Middeleeuwen het brandbare dak uit de steden verdwenen was. Zelfs in de zeventiende eeuw was af en toe een vernieuwing van ordonnanties nodig betreffende harde daken. Steen en pannen waren vaak moeilijk te krijgen. Wat baksteen betrof, hielpen de stadssteenovens. Een deel van de baksteenproductie kon worden verkocht aan de bevolking, in tijden wanneer de werken aan de stadsmuren stillagen. Dakpannen en daktegels waren moeilijker te verkrijgen. Het productieproces van deze bouwmaterialen vereiste in tegenstelling tot het maken van baksteen meer aandacht en kennis.

5. Hoe evolueerde de gebakken aard- en dakbedekking?

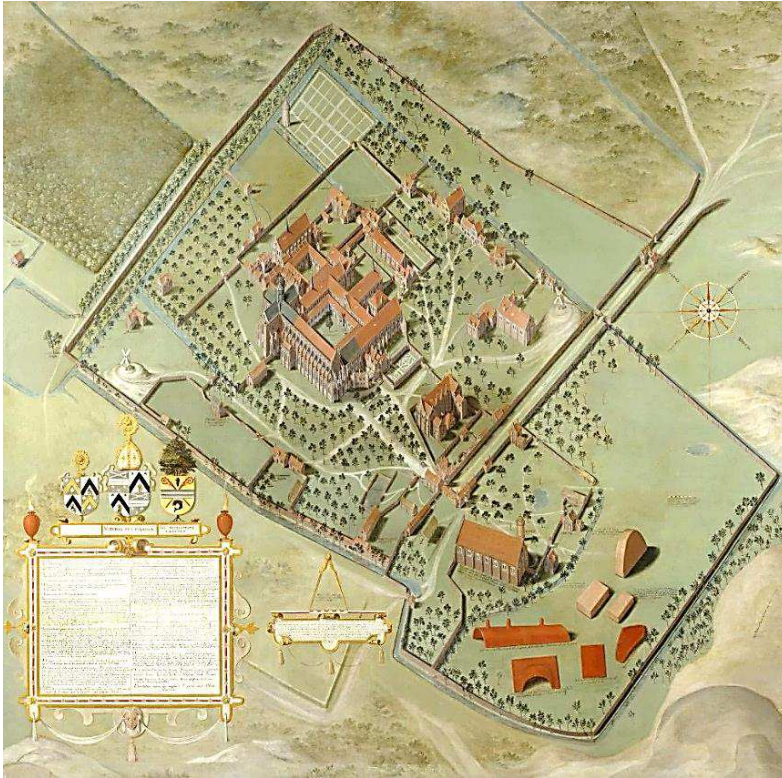
Alle dakpanvormen die men kende voor het begin van de negentiende eeuw vinden ergens hun oorsprong in de Middeleeuwen. Wanneer deze dakpanvormen zich juist ontwikkeld hebben en voor de eerste maal gebruikt werden is moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk vast te stellen.

In tegenstelling tot de Romeinse tegulae waren de Noord-Europese middeleeuwse pannen altijd voorzien van een systeem om weerstand te bieden aan de sterk hellende daken. Men voorzag de pannen van een nokje of neus, of

⁵ Gilbert Van Schoonbeke (1519-1556) was visionair, ondernemer, bouwpromotor, brouwer en steenbakker. Hij was projectontwikkelaar-urbanist van de stad Antwerpen.

men gebruikte houten pennen. Dit had waarschijnlijk te maken met de noordelijke weersomstandigheden of met een aanpassing aan de hier gebruikelijke steile met riet, stro of dakspanen gedekte daken.

Omstreeks 1570 schreef Andrea Palladio in zijn vier boeken over de architectuur: "In Duitsland maakt men omwille van de grote hoeveelheden sneeuw, die daar valt, de daken zeer steil en bedekt men ze met houtspanen of met dunne daktegels".

1580, Pieter Pourbus, plan Duinenabdij in Koksijde (bron: <https://artinflanders.be/nl/kunst/plan-van-de-duinenabdij-koksijde>)

We mogen ook niet vergeten dat de Romaanse bouwkunst werd verlaten en de gotiek met haar hemelbestormend verticalisme in de plaats kwam. De ontwikkeling van de pannen verliep soms parallel op verschillende plaatsen. originele dak. Ook schilderijen kunnen helpen. Het doek dat Pieter Pourbus voltooide in 1580 en de Duinenabdij voorstelt, is een waardevolle iconografische bron. Anders dan bij een muur uit baksteen vindt men praktisch nooit de originele dakbedekking van een gebouw terug. Vermeldingen in vroege bronnen, bijvoorbeeld in stadsrekeningen, kunnen ons soms iets meer vertellen over het originele dak. Ook schilderijen kunnen helpen. Het doek dat Pieter Pourbus voltooide in 1580 en de Duinenabdij voorstelt, is een waardevolle iconografische bron.

Dit schilderij werd besteld door abt Robert Holman en onder abt Laurent Van den Berghe afgewerkt. Het geeft een duidelijk beeld van de abdijgebouwen in volle glorie. Naast de afgebeelde gebouwen, een uitvoerige legende en 56 kleinere opschriften, treffen we in de rechterbenedenhoek, isometrisch getekend, een achttal stukken bouwkeramiek aan met hun afmetingen. Zij werden genummerd van c tot en met i. wat betreft dakkeramiek staan afgebeeld 2 vorsten, 1 bonnette, 1 daktegel en 1 flaneel, met de volgende tekst:

f. dese twee veusten zijn lanck 42 duijmen, en de ronde daer boven over is 22 duijmen.

g. dese bonette is breed van d'een zijde tot d'ander zijde 22 duijmen, en hoogte 16 duijmen en alf.

h. dese tegel is hooge 17 duijmen en alf en 11 duijmen breed.

i. de ganeel is lanck 22 duijmen en breed 11."

Verder ziet men: een halfronde afdeksteen, een grote baksteen en een kleinere baksteen.

Tijdens de Vroege Middeleeuwen kunnen we spreken van een beperkte geografische voortzetting in het gebruik van het Romeinse tegula-imbrex systeem. Er zouden zich, voor het jaar 1000, ruwweg genomen geen nieuw dakbedekkingssystemen hebben ontwikkeld. Violet-le-Duc⁶ dateerde de eerste Franse daktegels aan het eind van de elfde eeuw.

In het woord tegel herkennen we het woord tegula. Aanvankelijk betekende tegula: dektegel uit gebakken aarde. De betekenis van het woord ging in de Middeleeuwen over op alle soorten gebakken steen. De quareel teghele of maets teghele was de metselsteen; de decteghele diende om het dak te dekken; de pavement teghele om te

⁶ Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (27/01/1814 – 17/09/1879) was een Frans architect en architectuurtheoreticus. Hij werd bekend door zijn vele restauraties van middeleeuwse gebouwen, vooral kerken, die tijdens de beeldenstorm en de Franse Revolutie vernietigd of beschadigd waren. Hij was een belangrijke figuur ten tijde van de neogotiek.

vloeren en de haerttegehele om haarden te bouwen. Tijdens de Middeleeuwen kende men in de Nederlanden twee soorten gebakken aarden dakbedekking: daktegels en dakpannen.

5.1. Daktegels

De daktegels of dektegels waren vrij dunne, rechthoekige platte pannen en vertoonden een zekere overeenkomst met de Romeinse tegula, maar waren veel kleiner en hadden geen opstaande zijkanten. Doorgaans waren ze 25 tot 30 cm lang en 16 tot 18 cm breed en 1 tot 3 cm dik.

In het Middelnederlands duidde men dit soort platte tegels aan met de woorden teghelen en tichels. Soms gebruikte men gewoonweg tegel voor dekregel, maar dan in de uitdrukkingen als decken met teghelen of teghelen omme te decken.

De daktegels – en pannen – werden af en toe in verschillende kleuren geglazuurd. Bij belangrijke gebouwen werd op de dakvlakken daarmee een patroon gevormd. Naast een esthetisch argument, zorgde het glazuur voor een snellere afvoer van het regenwater en voor een langere levensduur van de dakregel. Dit procedé werd reeds in de veertiende eeuw toegepast. Het glazuur werd – uit zuinigheid – alleen aangebracht op het zichtbare gedeelte.

Sint-Marcuskerk te Zagreb (@Jan Aerts)

Het glazuren was voordien reeds in zwang bij de vervaardiging van vloertegels. Daktegels werden net als schaliën over elkaar gelegd en de overlapping was groot. Bovenaan waren de daktegels voorzien van één of twee gaatjes. Zo kon men ze op het dak bevestigen met houten pennetjes of metalen nagels. Ook ontwikkelden zich daktegels met één of twee neusjes, zodat men ze aan de panlatten kon vasthaken. Daktegels werden in Vlaanderen en Brabant algemeen gebruikt tot ze gaandeweg verdrongen werden door de golfpan.

5.2. Paters en nonnen

Naast de dakregel waren er de dakpannen. Deze waren sterk gekromde langwerpige conische holle en bolle pannen. De langwerpige holle pannen – onderpannen – werden naast elkaar gelegd en de hierdoor ontstane naden werden met bolle pannen – bovenpannen – afgedekt. In de dekwijze herkennen we een voortzetting van het Romeinse systeem. We spreken van een dubbele dekking. Vormelijk herkennen we in de boven- en onderpannen: de imbrex. In het begin waren de onder- en bovenpannen nog identiek. De onderpannen plaatste men tussen dicht naast elkaar gelegde daksparen of kepers. In een later stadium werden de onderpannen aan de achterkant voorzien van een neus. De bovenpannen werden met mortel vastgelegd en hadden vaak aan de buitenkant een hoorntje, als steun voor de bovenliggende pan.

Holle en bolle pan of paters en nonnen (bron: https://www.aqriwiki.nl/wiki/Holle_en_bolle_pan)

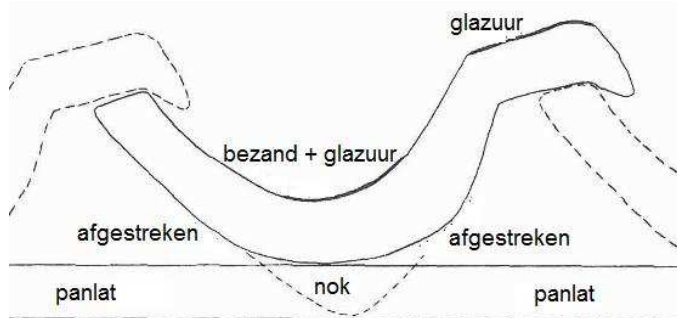
Dikwijls worden deze pannen bedacht met de naam paters en nonnen. Hierbij is de bovenpan de pater en de onderpan de non. In Nederland spreekt men eveneens van monnik en non, in Duitsland van Mönch und Nonne en in Zweden van munk- och nunnentegel. De benaming laat vermoeden dat vooral kloosters en kerken met deze pannen gedekt werden en dat zij verantwoordelijk waren voor het invoeren van deze gebakken aarden dakbedekking. In Duitsland noemt men een dak met dit soort pannen een Klosterdach. In de zestiende eeuw begon vooral in Zuid- en Midden-Duitsland, het gebruik van de dakbedekking met paters en nonnen (Hohlziegel) terrein te verliezen ten voordele van de minder platte dakregel, de Biberschwanz. Om dezelfde reden vond er in

het noorden van Duitsland een omschakeling plaats ten voordele van de S-vormige pan (Hohlpfanne). Naast de voordelen van een lager gewicht, werden herstellingen aan het dak gemakkelijker.

Een geschrift uit 1699 leert ons over de Hohlziegel: *“diese Steine gebraucht man nunmehr fast nirgendwo mehr als auf die fürsten und ecken der dächer, oder bißweilen umgekerzt zu den abführen des wassers in den einkehlen.”* Volgens Hollestelle ervaarde men in de achttiende eeuw deze paters en nonnendekking reeds als zeer ouderwets. Men bleef paters en nonnen maken tot in de zeventiende eeuw en zoals de daktegels verdwenen in de Nederlanden, werden de paters en nonnen vervangen door de golfpan.

5.3. Van dubbele naar enkele dekking: de golfpan

Naar het einde toe van de Middeleeuwen dook een S-vormige dakpan op: de golfpan. Het woord golfpan komt als dusdanig niet in oude stukken voor. Deze pan is als het ware ontstaan uit een kruising van een boven- en een onderpan. Men combineerde de functie van de bovenliggende pan met deze van de onderliggende, waardoor een enkele dekking ontstond. Deze nieuwe pan was een volmaakt antwoord op de relatief dure en zware dubbeldekking met paters en nonnen, zowel in vervaardiging als in onderhoud. Ook voor de daktegel was de golfpan een goed alternatief. De sterke overlapping – drie lagen – bij daktegels zorgde voor een loodzware dakhuid

en vereiste een zeer stevige dakconstructie. Waar en wanneer men voor de eerste maal de golfpan toepaste, is niet duidelijk. In Duitsland spreekt men van een Höllandische pfanne. In Frankrijk wordt ze tuile flamande genoemd; in Nederland Hollandse pan en in Vlaanderen: Boomse pan. We mogen dus aannemen dat haar geschiedenis begon in de Nederlanden. Was het te Stekene, was het in de Rupelstreek of in de IJsselstreek in Nederland, in de literatuur zijn er pro en contra's te vinden.

Golfpan (bron: <https://www.documentatie.org/B/B---/B---D/Dakpan%20-%20gegolfde%20Friese%20pan.htm>)

Doorgaans zijn golfpannen rechtsdekkend. Soms werden ze linksdekkend gemaakt – linkse pannen –, dit voor dakvlakken waar de sluitingen anders op de meestal heersende windrichting zouden liggen. Omstreeks 1446, zag in de Nederlandse IJsselstreek een bijzondere golfpan het licht: de quackpan. De Zwolse maandrekeningen en subsidieijsten vermelden van 1446 tot 1482 grote aantallen quackpannen naast onder- en bovenpannen. Meestal waren ze linksdekkend maar ze bestonden ook rechtsdekkend. Omdat het holle gedeelte van de quackpannen exact dezelfde breedte had als de toen in gebruik zijnde onderpannen, konden ze zonder bezwaar tezamen met de gangbare boven- en onderpannen gebruikt worden. Tussen 1467 en 1470 waren ze zeer populair. In 1482, werden ze voor de laatste maal vermeld, om vervolgens volledig te verdwijnen. Met de komst van de “standaard” golfpan werden ze even overbodig als de nonnen en paters.

Quackpan (bron: <https://www.joostdevree.nl/shtmls/quackpan.shtml>)

Golfpannen gingen steeds meer en meer het daklandschap beheersen. Men werd er zo vertrouwd mee dat men ze gewoon pan ging noemen. Een getuigenis uit 1776 over het succes van de golfpan: *“Dans une des tuileries près de la ville d’Utrecht, on fabrique trois espèces de tuiles; des plates, des creuses, mais en plus grande quantité des celles formées en S. On en fait aussi de ces dernières, dans le milieu desquelles on laisse une ouverture quarrée et ceintrée dans le haut, pour pouvoir y fixer un verre de vitre: celles-ci servent à éclairer des bâtiments qui ne*

prennent du jour que par le toit. On en fabrique des rouges, des grises et d'autres vernissées seulement d'un côté." (vrij vertaald: in de buurt van Utrecht waren verschillende pannenfabrieken waar men drie dakpantypes bakte: platte, holle en het meeste de S-vorm. Tevens werden er ook glazen pannen voorzien om op zolder daglicht te hebben. Men maakte ze in verschillende kleuren: rood, grijs en gevernist aan één zijde). De golfpan zal eeuwen het daklandschap beheersen in een groot deel van Europa.

6. Nieuwe tijden

De Industriële Revolutie betekende het begin van nieuwe tijden in de geschiedenis van de mensheid. Alle facetten van de maatschappij werden er door beïnvloed. Voor de eerste maal werden vele ambachtelijke tradities en hun betekenis teruggedrongen. De omwenteling was zeer ingrijpend voor het seizoensgebonden en handmatig karakter van de baksteennijverheid dat vrijwel ongewijzigd bleef tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Ook de dakpan ontsnapte niet aan de industrialisering. Men trachtte met nieuwe werktuigen en machines de relatief dure, één na één met de hand gemaakte exemplaren op een goedkopere wijze, in grotere aantallen en in een kortere tijd te produceren. Maar dat is een ander verhaal.

Hoofdstuk 2. Ontstaan van de pannenbakkerij.

1. Van houtoven naar klampoven

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw was baksteen voor de vele steen- en tichelgelegen slechts een nevenproduct. Het was de negentiende eeuwse expansie van de steden, het opstarten van grote bouwprojecten en de industrie in het algemeen die de vraag naar baksteen fors deed stijgen. Deze grote vraag naar metselstenen bracht een omwenteling teweeg in de steen- en pannenbakkerijen. Het voortbrengen van grote hoeveelheden bakstenen werd belangrijk en zorgde voor een verregaande accentverschuiving in de productie. Vóór deze marktsituatie was de productie van de meeste gelegen zeer gedifferentieerd. Naast baksteen – papensteen –, produceerde men pannen, vorsten, horebomen⁷, tegels, haardstenen, enz. dit alles werd gebakken in relatief kleine houtovens. Voor de massaproductie van bakstenen waren deze ovens niet geschikt. De grotere met steenkool gestookte klampovens voldeden veel beter. De oude bedrijven die werkten met houtovens waren verplicht zich aan te passen aan de nieuwe eenzijdige vraag van de markt. Het was voornamelijk de hoge kostprijs van de brandstof die de steen uit de houtovens dubbel zo duur maakte als de steen uit de klampovens. Papensteen fabriceren werd dus beschouwd als een verloren kost. Vooral blauwe baksteen werd als waardeloos beschouwd en was onverkoopbaar: de patroons gebruikten de blauwe baksteen voornamelijk om de roten arbeiderswoningen te bouwen voor hun werkvolk, of dumpten hem op de markt met verlies. Er werd massaal overgeschakeld naar de veel grotere klampovens.

Een steenmaker produceerde jaarlijks een 700.000 stenen. In de statistieken uit 1858 en 1864 betreffende het steenbakkersbedrijf in de Rupelstreek, is het traditionele houtovenbedrijf met haar diversificatie aan producten, duidelijk te onderscheiden van de op één product gerichte steengelegen. De omschakeling naar een quasi monocultuur had tevens een groot nadeel. De bedrijven werden veel kwetsbaarder en afhankelijker ten aanzien van tijdelijke conjunctuurschommelingen.

2. Pré-industriële steen- en tichelgelegen

Abdijen kenden vaak slechts een tijdelijke nood aan steen en neigden er dikwijls toe om natuursteen te laten aanvoeren. Steden daarentegen waren duurzame markten waar tijdens de dertiende, veertiende eeuw voortdurend bakstenen pannen – daktegels – nodig waren.

Naast de beschikking over grondstof en een afzetmarkt voor de producten, was de aanwezigheid van een bevaarbare omgeving van het productiecentrum onontbeerlijk.

Voor de ontwikkeling van een steen- en tichelgeleg op pré-industriële basis moest er dus aan drie voorwaarden voldaan worden: de aanwezigheid van voldoende grondstof, een bevaarbare rivier en een permanente afzetmarkt.

⁷ Horeboom, hoornboom, ooreboom, oorboomtegel: schubvorst, tegenhanger van de faneel. Pan voor de schuine hoekkepers van een dak. Zij lijken op vorsten maar hebben een enigszins andere vorm.

3. Band met de landbouw

Een belangrijk aspect is de relatie tussen de landbouw en de baksteennijverheid. Algemeen wordt deze verbondenheid uitgedrukt in de dubbele betekenis van geleg of geleeg dat zowel landbouw- als steenbakkerijbedrijf betekent.

Om een geleg in te richten was er grond en geld nodig. Dit betekende dat het bakken van steen in handen kwam van grondeigenaars, omdat hun land zowel het werkterrein, de grondstof en de brandstof verschaftte. Het seizoensgebonden karakter zorgde voor nog andere problemen. Welke ambachtsman zou het zich kunnen veroorloofd hebben, geheel zelfstandig en alleen in de zomer te werken? Hij zou tevens bij de aanvang van het seizoen veel geld moeten investeren en op inkomsten zou hij vele maanden moeten wachten. Daardoor kwamen alleen de boer met eigen land, die met behulp van eigen volk af en toe een oven kon stoken en de grootgrondbezitter in aanmerking. In de oudste fase werkte de steenbakkerij als een onderdeel van de agrarische activiteit. Tijdens de minder drukke periode op de boerderij had men tijd voor de steenbakkerij. In de herfst en de winter was de activiteit op de boerderij eerder gering. In deze periode werd de klei gestoken en verzamelde men brandstof. Met het vormen van de kleiprodukten startte men niet vooraleer men klaar was met zaaien. Ondertussen konden de gevormde producten drogen tot na het hooien en oogsten en er tijd vrij kwam om ze te bakken.

De bebouwde gronden in een agrarisch twee-, drie- of meerjarig vruchtwisselsysteem konden niet aangewend worden voor de steenbakkerij, de braakliggende gronden echter wel. De as afkomstig van het stoken van de oven kon zelfs als bemesting onder de brakke gronden geplouwd worden.

4. De ovens

In grote veldovens – steenovens – konden pannen en tegels in principe meegebakken worden tussen de bakstenen. We mogen veronderstellen dat dit een gangbare methode was. De tegels en pannen werden zodanig geschikt tussen de bakstenen, dat ze aan de juiste temperatuur werden blootgesteld. Men had tevens rekening te houden met het krimpen van de ovenlading tijdens het bakproces. Er moesten voorzorgen genomen worden om breuk en vervorming van de pannen en de tegels te voorkomen. Om dezelfde reden werden in speciale panovens – houtovens – een aantal gewone bakstenen meegebakken.

Veldoven (bron: <https://www.joostdevree.nl/shtmls/veldoven.shtml>)

In de houtovens beschermde men pannen en tegels tijdens het stoken tegen de nadelige werking van het vuur door deze min of meer af te schermen. Hiervoor gebruikte men ongebakken stenen. Tijdens het inzetten plaatste men in de oven een basis – voet – van groene steen, daarop kwamen de pannen en de tegels. In de voet werden de stookkanalen uitgespaard. Zo zorgde men ervoor dat de kwaliteit van alle pannen en tegels gelijk bleef. Het bakproces duurde slechts enkele dagen.

De diversiteit van producten – het goed – in een houtoven was merkelijk groot. Gewone baksteen was duidelijk een nevenproduct dat men trachtte te vermijden. Tevens brengt een blauw gestookte oven meer op dan een rood gestookte oven: “Als zij blouwt goet stoken is de winst merkelijk hooger in het vercoopen”.

Omdat de houtovens niet groot waren en de pannenbakkerij in vergelijking met de steenbakkerij gevoeliger was voor de weersomstandigheden bouwde men om de houtoven een schuur of ovenhuis. Aldus kon, naast het vormen en drogen van de producten, het stoken van de oven onderdak plaatsvinden.

5. Stoken van de oven

Voor het bakken van steen, pannen en tegels gebruikte men enorme hoeveelheden brandstof. De bevoorrading eiste voortdurend de aandacht van de steenbakker of zijn opdrachtgever. Over het algemeen waren de kosten voor de brandstof groter dan de kosten voor de steenbakker en zijn helpers. Aanvankelijk werd er veel met hout gestookt. Het feit dat particulieren zich eveneens gingen bezighouden met het bakken van steen gaf aanleiding tot het gebruik van andere brandstoffen. Het stoken met hout was voor hen zeer duur, waardoor zij noodgedwongen het veel goedkopere turf gingen gebruiken. Naast turf nam men ook rijshout. Pachters van ovens moesten vaak zorgen voor het poten van wilgen op de terreinen bij hun oven. Wat turf betreft, had men het liefst een soort die weinig as gaf.

In de praktijk werd er rekening gehouden waarvoor het hout moest dienen. Diende het voor de oven aan te maken, of voor het stoken zelf? De ervaren stoker wist hoe hij tework moest gaan. Zo werd rijshout en elzenhout meestal tot bundels gebonden. Het harsrijke en vochtig gemaakte elzenhout diende eveneens om pannen, tegels en bakstenen te smoren. Blauwe gesmoorde pannen en tegels waren zeer gewild.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd meer en meer steenkool gebruikt als ovenstook. Zelfs de klassieke houtovens ontsnapten er niet aan. Het was een ideale brandstof voor veld- en klampovens en de nieuwe brandstofbesparende ringoven was ontworpen om gestookt te worden met steenkool.

6. Rood en blauw

De overwelfde houtoven maakte het mogelijk goed te smoren. Met andere woorden, de oven kon volledig worden afgesloten en hierdoor was men in staat een zuurstofarme atmosfeer te creëren tijdens het bakproces. Door dit reducerende bakproces toe te passen ontstonden blauwkleurige – grijze tot zwarte – producten. Dit blauwe goed kende een omgekeerde prijsverhouding tegenover het rode. Zo was rode baksteen duurder dan blauwe, rode pannen daarentegen goedkoper dan blauwe. Vaak wordt gedacht dat dit prijsverschil te wijten was aan een kwaliteitsverschil. Dit is niet het geval. De oorzaak is veel meer te zoeken in een maatschappelijke context: huizen die een zekere belangrijkheid hadden, zoals kerken, kloosters, stads- en ambachtshuizen, woningen van rijke burgers in de stad of huizen van plaisantie van buitenpoorters op de buiten waren doorgaans gedekt met blauwe schaliën uit leisteen. Het uitzonderlijke van zo'n woning in een dorp leidde overigens vaak tot de specifieke naam Schaliënhuis. Blauwe daken behoorden duidelijk tot de hiervoor genoemde gebouwen en de grote patriciërswohnungen. Er komt in dat kleurverschil een sociale kloof tot uiting. Weliswaar goedkoper dan de leisteen duiden blauwe daken een sociaal hoger statuut aan. Blauwe pannen moesten dan ook duurder worden betaald.

7. Een sociale omwenteling in de negentiende eeuw

De opbrengst van het maken van pannen, tegels en bakstenen verdween zoals veelal in de handen van een kleine minderheid. Niettemin mogen we aannemen dat de industrialisering in de negentiende eeuw, zeker naar het einde ervan, drastische veranderingen teweegbracht. Dit zowel voor de steenbakkers als voor de arbeiders. De steenbakkers waren aanvankelijk nauw verbonden met het werk op het geleg en wisten zich door hard werken een zeker aanzien te verschaffen. Geleidelijk groeide er een kloof tussen werkgever en werknemer en ontwikkelde zich de typische patroon-arbeider-verhouding. Er ontstonden allerlei misbruiken. Het seizoensgebonden karakter van deze nijverheid werkte dit nog in de hand en maakte het werkvolk kwetsbaar. De lonen waren laag. In de zomer moest men met man en macht werken om in de behoeften tijdens de winterperiode te kunnen voorzien. Dit was haast niet mogelijk doordat de banmolens de aankopen verzwaarden. Alle familieleden waren dan ook verplicht hun steentje bij te dragen in de zomer.

In de negentiende eeuw vertoonden de arbeidsomstandigheden nog duidelijk de nauwe band met de agrarische wereld. Let wel: de steenbakkerij ressorteerde ongetwijfeld onder de industriële sector, maar de gebruiken en omstandigheden refereerden voortdurend naar de traditionele agrarische organisatie van de arbeid en haar "beloning". Steenbakkers huurden hun arbeiders in, vanuit het standpunt van de arbeiders, verhuurden zij zich. Wellicht gedroegen de steenbakkers zich zoals een herenboer op zijn geleg. Oorspronkelijk kregen de arbeiders mogelijk gratis onderdak zoals de knechten op de boerderij, maar dit was in de tweede helft van de negentiende eeuw niet meer het geval.

Opvallend waren de mondelinge afspraken. De werkmán – al dan niet dronken – die na ontvangst van een gedeelte van zijn loon aan de meester-gast in goedwillendheid beloofde dat zijn dochter of zoon tijdens het volgend jaar zou meewerken, nam zonder veel overwegingen een beslissing die het verdere leven van zijn kind zou bepalen. Deze uitspraak, die vaak niet in overleg met de echtgenote gebeurde, werd door de meester-gast aan de patroon verteld, die er kennis van nam. Het gevolg was dat de kinderen hun eigen leven niet in de hand hadden en ook nooit in de hand konden nemen. Eens zij – soms vanaf de leeftijd van zes jaar – op het steenbakkerij tewerkgesteld waren, was hun lot meestal bezegeld in een krap bestaan en een onvermijdelijk analfabetisme binnen de grenzen van het geleeg. Er was geen ontkomen aan. Het duurde tot 13 december 1889 vooraleer er een wet op de kinderarbeid tot stand kwam. Manifest overgenomen uit de landbouw was de termijn waarop de contracten vervielen en de arbeiders betaald werden. Het waren jaarcontracten, afgesloten in de loop van het jaar met indiensttreding vanaf half oktober. Centraal hierbij stond Bamis, het feest van de Heilige Bavo op 1 oktober, traditioneel de dag vanaf wanneer de pachten binnen een termijn van veertien tot drie weken dienden te worden voldaan. De steenbakkersbaas voldeed zijn pacht – zijn huur – aan zijn werkvolk. Naast de huur trokken de arbeiders geen periodiek loon maar werden vergoed voor de geleverde prestatie waarvoor ze voor een heel jaar een verbintenis hadden aangegaan. Anders gezegd ze werden betaald met een stukloon. Naast de economische macht hadden de steenbakkers vaak ook de politieke macht in handen.

8. Concurrentie

De productie van dakpannen was vooral een aangelegenheid van de Rupelstreek. Aan de alleenheerschappij van de Boomse pan kwam geleidelijk een einde toen enkele industriëlen in West-Vlaanderen omstreeks 1882 de Pottelbergse dakpannennijverheid oprichtten.

Met het graven van het Kanaal Dessel – Turnhout – Schoten stootte men ook in de Kempen op metersdikke kleilagen.

Hoofdstuk 3. Van klei tot dakpan.

1. Het pannenmaken

De pannenmaker was de meest gespecialiseerde arbeider op het geleeg en werd dan ook het best betaald. Pannenmaken vereiste heel wat handigheid. Vaak was de pannenmaker niet vervangbaar, wanneer hij wegviel. Voor het maken van vorsten, horebomen, gootvorsten, enz. konden wel andere arbeiders ingezet worden. Meestal waren het zomervogels, arbeiders die normaal werken aan de houtoven. Daar de pannenmaker voor het maken van pannen dus moeilijk vervangbaar was, nam de patroon zijn voorzorgen en liet meestal een clause in de overeenkomst opnemen waarbij de pannenmaker hem – bij verlet – zou vergoeden.

Om een pan te vormen had de pannenmaker een pannenbak of bak en een pannenlepel of lepel nodig, die meestal door hem gemaakt werden uit wilgenhout. De pannenbak was de mal om de golfpan haar gebogen vorm, neus en krol te geven. De lepel diende om de afgewerkte pan weg te steken in de pannenblokken.

Hoe ging de pannenmaker nu te werk?

De pannenmaker en inslager werkten samen aan de pannenbank, ieder aan zijn kant. De pannenmaker nam de door de inslager op maat gevormde plaat klei en legde ze in de pannenbak, waardoor de plaat een gebogen vorm aannam. Daarna zette hij de neus aan de pan en trok hij er de krol aan. De bovenkant van de pan werd met water helemaal afgewassen, zodat ze mooi glad werd. De pan was nu klaar om in de pannenblokken gebracht te worden om te drogen. Om de op dat moment zeer kwetsbare pan in de pannenblokken te plaatsen nam de pannenmaker een lepel, legde die met de bolle zijde in de kromming van de pan en draaide vervolgens de pannenbak om. De pan die hierdoor van de bak los kwam lag nu op de lepel die hij in de andere hand vasthield. Vervolgens ging de pannenmaker met de pan op de lepel naar de pannenblok en stak de pan daarin weg.

Een pannenmakersploeg bestaande uit een pannenmaker, een inslager en een walker konden op een werkdag van twaalf uren tussen de achttienhonderd en tweeduizend pannen maken. Ook de speciale pannen werden door de pannenmakersploeg gevormd.

2. Het drogen

Tenslotte bleven de groene pannen in de pannenblokken tot ze goed droog waren. Dit duurde gemiddeld een achttal dagen bij matig weer. Wanneer het te warm was schermde de pannemaker de drogende pannen af met rieten matten, om te beletten dat ze te snel droogden en zouden barsten. Tijdens vochtig weer hielp men het droogproces van de pannen een beetje door ze vooruit te trekken. Dit hield in dat de pannen met ongeveer een derde werden vooruitgetrokken. Het vergemakkelijkte de luchtcirculatie. Soms werden, wanneer het drogen te traag verliep, de groene pannen in de open lucht aan de zon blootgesteld of in een pas leeggehaalde houtoven of zelfs boven op een bijna uitgebrande klampoven geplaatst.

Wanneer de pannen droog waren, kwam de pannenuittrekker in actie. Deze arbeider zorgde ervoor dat de pannen uit de pannenblokken werden genomen en op een pannenwagen werden geplaatst. Dit was een speciale kruiwagen uitgerust met bladveren. De bladveren verminderden de kans op het breken van de pannen tijdens het transport naar de ovens.

3. Het bakken

Voor het bakken van steen, pannen en tegels gebruikte men enorme hoeveelheden brandstof. De bevoorrading eiste voortdurend de aandacht van de steenbakker of zijn opdrachtgever. Over het algemeen waren de kosten voor de brandstof groter dan de kosten voor de steenbakker en zijn helpers. Aanvankelijk werd er veel met hout gestookt. Het feit dat particulieren zich eveneens gingen bezighouden met het bakken van steen gaf aanleiding tot het gebruik van andere brandstoffen. Het stoken met hout was voor hen zeer duur, waardoor zij noodgedwongen het veel goedkopere turf gingen gebruiken. Naast turf nam men ook rijshout. Pachtters van ovens moesten vaak zorgen voor het poten van wilgen op de terreinen bij hun oven. Wat turf betreft, had men het liefst een soort die weinig as gaf.

In de praktijk werd er rekening gehouden waarvoor het hout moest dienen. Diende het voor de oven aan te maken, of voor het stoken zelf? De ervaren stoker wist hoe hij tewerk moest gaan. Zo werd rijshout en elzenhout meestal tot bundels gebonden. Het harsrijke en vochtig gemaakte elzenhout diende eveneens om pannen, tegels en bakstenen te smoren. Blauwe gesmoorde pannen en tegels waren zeer gewild.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd meer en meer steenkool gebruikt als ovenstook. Zelfs de klassieke houtovens ontsnapten er niet aan. Het was een ideale brandstof voor veld- en klampovens en de nieuwe brandstofbesparende ringoven was ontworpen om gestookt te worden met steenkool.

4. De houtoven

De houtoven was een rechthoekige kamer voorzien van een tongewelf. Er werden steeds meerdere naast elkaar gebouwd. De gemetselde muren van de ovenkamer waren dik en het tongewelf – de kruin – was met teelaarde bedekt. In het gewelf waren openingen voorzien om de evacuatie van de verbrandingsgassen toe te laten en om de trok te regelen; men sprak van lokkers en trokgaten. In de achtermuur bevonden zich drie stookmonden, in de voormuur twee, de derde mond maakte men tijdens het dichtmaken van de oven. De monden werden voorzien van ijzeren deurtjes. Wanneer men overschakelde van turf en hout naar steenkool als brandstof, werd de oven voorzien van drie rijen roosters in de ovenvloer die de monden verbonden van voren naar achteren. Onder de roosters bevonden zich de asgaten. De vloer voor de oven helde lichtjes af om het inwerpen van de brandstof tijdens het stoken gemakkelijker te maken. Bij dit type oven kon men het bakproces volgen en regelen. Een voordeel dat een klampoven niet kende. De houtoven had het nadeel dat hij niet rendabel was wanneer men er alleen bakstenen zou in bakken. Daarvoor was te veel en te dure brandstof nodig voor te weinig inhoud.

5. Het stoken

Nadat de oven was ingezet en de inkruioopening was dichtgemaakt kon het stoken beginnen. Om het vuur aan te leggen gebruikte men mutsaards, meestal dennenhout. Het was de stoker die de bussels met een lange ijzeren gaffel, voorzien van een korte houten steel in elke stookmond duwde. Hij deed dit zowel aan de voor- als de achterkant van de oven. Daarna stak hij het hout in brand en wierp er met een stookschup grove steenkool op. Hij herhaalde dit in de vijf overgebleven stookmonden. Naarmate het vuur zich naar het midden van de oven verplaatste werd er verder steenkool in de monden gegooid. In het begin liet de stoker de ijzeren deurtjes open

staan om het vuur aan te wakkeren, vervolgens zette hij ze op een kier, om ze na enkele uren te sluiten. De stoker onderhield het vuur met fijnere steenkool, wakkerde het op regelmatige tijdstippen aan en verwijderde de sintels van de roosters. Het vuur werd dag en nacht onderhouden. Het stoken gebeurde zowel aan de voor- als aan de achterkant. Het stoken met steenkool duurde twee dagen. Boven in de dichtgemaakte in- en uitkruioopening werd een steen uitgestoten. Door deze kijkopening kon de stoker het bakproces volgen. Wanneer de stoker besliste dat de oven was afgestookt werden de ijzeren deurtjes aan de monden, de asgaten, de lokkers en de trokgaten afgesloten. Men liet de oven zeven dagen afkoelen. In totaal duurde het bakken ongeveer tien dagen. De oven kon worden uitgezet.

Daar men de houtoven volledig van de buitenlucht kon afsluiten was het mogelijk het goed te smoren. Aldus kon men een rode oven of een blauwe oven stoken. Het stoken van een blauwe oven verschilde in wezen niet van een rode.

Hoe ging dat in zijn werk?

Na het afstoken en het verwijderen van sintels en as van de roosters kon het invoeren van het stophout gebeuren. Dit hield in dat de stokers bussels vochtig gemaakt groen elzenhout in de monden staken. Vervolgens sloot men de zes deurtjes; de kijkopening en de asgaten werden dichtgemaakt. Daar men de oven volledig luchtdicht moest afsluiten, wierp men voor de asgaten en tegen de ijzeren deurtjes een teelaarden wal op. Tegelijkertijd werd boven op de houtoven de lokkers en trokgaten met tegels dichtgemaakt en eveneens met teelaarde bedekt. Daarna pompte men water boven op de kruin, om de oven af te koelen. Meestal waren het de uitdragers die voor het pompen instonden. Dit werd menige malen herhaald.

Na tien dagen was de oven afgekoeld en kon het uitzetten beginnen. Voor het uitzetten van de pannen plaatste men een houten raam tegen het achterschot van de kruiwagen. Dit houten raam diende om de pannen te beschermen tegen schokken en om het stapelen te vergemakkelijken. Men laadde de kruiwagen met vijf pannen tegelijk. Tijdens het opnemen en neerzetten rammelden de uitzetters er even mee om vals klinkende pannen te herkennen. Op deze manier kon men pannen met barsten verwijderen. Op één kruiwagen werden vijftig pannen of vorsten geladen, twee rijen van twintig naast elkaar en daar boven op nog eens tweemaal vijf. De pannen waren klaar om verkocht te worden.

Hoofdstuk 4. De pannenfabriek in de Kempen.

Reeds bij het graven van de Turnhoutse aftakking van de Kempische Vaart in 1846 werd vastgesteld dat er dikke kleilagen in de grond voorkwamen. Dat deze ontdekking grote gevolgen zou hebben, was toen nog niet te voorzien. In 1847 kreeg de heer Ceulemans, notaris te Turnhout, de toelating om een steenbakkerij te beginnen te Ravels "à cent mètres de distance du fossé longeant la digue du canal". Om welk soort steenbakkerij het ging of hoelang deze in bedrijf is geweest, is niet bekend. (De steenbakkerij moet gelegen geweest zijn op het grondgebied van Oud-Turnhout waar later de T.T.R. werd opgericht.) In de buurt van de steenbakkerij van Ceulemans verschenen zes ovens. Mogelijk stonden daar ook de oudste ringovens van het land.

Rond 1868 begon de Antwerpenaar Wens aldaar aan de zuidzijde van de vaart met een steenbakkerij waarvoor hij geen vergunning vroeg. Wanneer Eelen en Van Liempt voor deze steenbakkerij in 1898 een vergunning aanvroegen voor het bakken van stenen, pannen en plaveien, vermeldden zij : "*de instelling groot 13 à 14 aren is sedert jaren in werking.*" De afmetingen van hun oven waren als volgt : 48,2 m lengte en 12,5 m breedte.

In de negentiende eeuw wordt de vraag naar baksteen en pannen steeds groter. Onze dorpen kregen immers een geheel ander uitzicht. Ook op het platteland "timmerde" men de huizen niet meer, men bouwde ze met bakstenen en dekte ze met pannen. De tijd der lemen huisjes was gelukkig definitief voorbij.

Aanvragen tot machtiging kwamen bij het provinciebestuur uit alle hoeken van de Kempen, een bewijs dat onze bodem erg rijk was aan klei. Voor onze streek treft men in het provinciaal archief niet minder dan zesenvestig aanvragen aan tijdens de periode van 1811 tot 1865. In de Kempen nam de kleinijverheid een definitieve uitbreiding op het einde van de vorige eeuw. De eerste jaren van deze eeuw heerste er bovendien een ware stormloop op de kleigronden.

In bijna alle grote Kempische fabrieken, bleef intussen de mechanisatie het handwerk verdringen, met gevolg dat het personeel inkromp, vooral tijdens de winter, omdat men de klei niet meer met de spade afstak, maar met de machine uitbaggerde.

Volgende pannenfabrieken werden opgericht :

begin van de zestigerjaren in de negentiende eeuw vestigde te Beerse zich een oud officier van de Genie met name de Bruggeling Eduard Karel Descamps, beter gekend als de kapitein. In 1869 werd hem machtiging verleend om op de Abtsheide een geleg voor steen, pannen, plaveien een stoomzagerij voor stoelen en andere meubelen op te trekken.

Sylvain Francart richtte in 1875 onder de naam 'Tuileries et Briqueteries St. Joseph' te Beerse een steen- en pannenfabriek op. In 1920 kwam ze samen met een twintigtal andere steenbakkerijen in de handen van de 'Union des Tuileries et Briqueteries de Belgique' (U.T.B.B.) terecht, maar deze vennootschap werd al in 1924 ontbonden.

Edward Wouters nam toen de 'Tuileries et Briqueteries St. Joseph' van eigenaar Tircher over. Wouters ging in de jaren dertig failliet en in 1941 kwam de fabriek in handen van Martin Verbeeck, die ze onderbracht in de ABB (Algemeen Bouwbedrijf). Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de fabriek de naam NV Nova. Het was de enige steenfabriek in Beerse met een verdieping boven de oven, waar de pannen gedroogd werden. Toch is vooral de firma Nova aan de Steenbakkersdam in Beerse bekend als de 'pannenfabriek'. Op de terreinen van NV Nova is sinds 1996 de NV Wienerberger actief.

De "pladijspan" van Francart = strengperspan met een napersing (©Jan Aerts)

Aanvankelijk maakte men pannen, holle steen en paramentsteen. Later werd alleen nog gewone en holle steen gefabriceerd. De fabriek van de heer Francart verhuisde later naar Tongeren (Steenbakkerij Tongria).

Toen Nova opstartte sprak men van een zekere technische "primeur" in het bedrijf. Nova beschikte over twee ringovens, waarvan één grote oven met twee vuren, hetgeen een unicum was voor zijn tijd (alle toen in gebruik zijnde ringovens beschikten slechts over één vuurzone). Het spreekt vanzelf dat indien men op twee verschillende plaatsen gaat stoken het rendement duidelijk hoger ligt, doch dat brengt automatisch met zich mede dat het stookkanaal ook veel groter dient te zijn, wil men vermijden dat de arbeiders zich de vingers zouden gaan verbranden.

NV Janssen-Maes te Sint-Lenaarts.

De pannenfabriek en de steenbakkerij vormden samen de fabriek Janssen-Maes. De fabriek ontstond in 1896 rond de ringoven die werd gebouwd door Deckers & C°. Rond deze oven is de fabriek groot geworden. In de jaren 1920 werd de fabriek ook opgenomen in de groep U.T.B.B. In 1970 werd de productie van pannen stopgezet. De steenbakkerij bleef voort bestaan tot 1988. In dit bedrijf werden vooral Silex-dakpannen gemaakt.

In Beerse werd in 1899 de Steen- en pannenfabriek van Benoit Versteylen en Joseph Faes gesticht. De families Versteylen en Faes vinden we ook terug bij "La Bonne Espérance" en na opname van deze in de Steenfabrieken van het Noorden, vinden we hen ook hier terug.

1904 : Van Bael en Wanty, Steenfabriek La Providence, later toegetreden tot de groep "Briqueteries du Nord" vestigden zich aan de Vaart te Ravels op de grens met Oud-Turnhout. Ook zij waren een gemengd bedrijf. Ook zij traden toe tot U.T.B.B. en wanneer het bedrijf in 1924 – ingevolge faillissement -- wordt verkocht vinden we geen materieel terug verwijzend naar de activiteit van het maken van pannen.

De Congoster NV te Turnhout maakte ook dakpannen en hiernaast nog plaveien maar was vooral bekend voor de welfsteen. Het bedrijf werd opgericht in 1906. Ook zij traden toe tot U.T.B.B. in het begin van de jaren twintig. Door de heren Ceulemans en De Roover welke ook een steenfabriek te Beerse bezaten werden zij uit dit faillissement gekocht. Het bedrijf te Turnhout zat zo wat ingesloten tussen twee "echte" pannenfabrieken: TTR en Tuca.

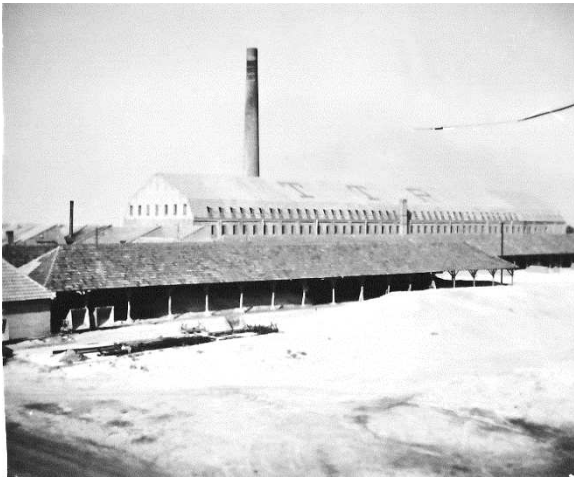

Links boven zien we de T.T.R.-site, rechts zien we de terreinen van De Congoster, in latere fase het recreatiedomein De Baalse Hei. Turnhout is naar rechts en het kanaal is bovenaan op de foto. (©Jan Aerts)

Luchtopnames v.l.n.r. 2002, 2015 en 2022 van de T.T.R.-site en de camping Baalse Hei, het kanaal is onderaan de foto en Turnhout is naar links (bron: Geopunt Vlaanderen)

In 1874 wordt een machtiging verleend aan de firma Van Dooren en De Roover te Turnhout, nadien Ceulemans en De Roover. Deze uitbating is gelegen gedeeltelijk op het grondgebied van Beerse en gedeeltelijk op dit van Turnhout. Vroeger stond op deze plaats een handsteenbakkerij toebehorend aan een zekere Herrera van Brussel en waar ene Klepkens bestuurder was. Men maakte er ook pannen en plaveien doch de producten waren niet van goede hoedanigheid en de zaak was niet winstgevend. Wanneer de eigenaar ze aan zijn opvolger overdroeg wenste hij hem, dat deze er zoveel geld zou bij winnen als dat hij er aan had verspeeld.

Pannenfabriek T.T.R. (@Jan Aerts)

In 1919 werd de N.V. T.T.R. (Tuileries Turnhoutois-Ravels) opgericht door de families Dings en Vermeulen als stoomdakpannenfabriek. Het was de familie Dings die de know how had, terwijl de familie Vermeulen de nodige gronden inbracht. Op 20 mei 1920 werd de eerste dakpan uit de oven gehaald. In november 1944 werd de ganse fabriek door de terugtrekkende Duitsers, in brand gestoken. T.T.R. wordt in 1993 overgenomen door de Koramic-groep, één van de grootste bouwstoffenfabrikanten ter wereld. Tien jaar later wordt deze groep ook ingelijfd door Wienerberger. Bij T.T.R. werkten een vijftigtal werknemers welke zich uitsluitend met het maken van pannen bezigden.

Een groep financiers uit Brussel en Antwerpen stichtten in 1920 een N.V. onder de benaming "Union des Tuileries et Briqueteries de la Belgique". Het doel was zoveel mogelijk steenbakkerijen aan te kopen om een trust te vormen. Gezien de moeilijke omstandigheden die ze tijdens de oorlog hadden doorgemaakt, vonden de voorstellen van de nieuwe groep bij de meeste steenbakkers een gunstig onthaal. Weldra kon men langs de vaart van Ravels tot Brecht de twintig steenbakkerijen van deze machtige vennootschap zien prijken. Grootscheeps was het opzet, maar minder schitterend de ontknoping, want na vier jaar werd de N.V. ontbonden wegens financiële problemen.

Tuca-Turnhout (@Jan Aerts)

In 1930 krijgt Léon Dierckx de toelating om een pannenfabriek op te richten te Turnhout: NV Tuiluca, via de benaming Tuileries Modernes de la Campine komen we bij de Dakpannenfabriek Tuca NV terecht. Ook hier werden uitsluitend pannen gebakken. Dit bedrijf was evenals T.T.R. vooral bekend voor de "Muldenpan". Ook te Merkplas (in de Kolonie) bestond een steenfabriek. In 1922 werd aan de Kolonie een Stoom-, steen- en pannenfabriek Nieuwe Tijd opgericht. In 1972 sloot het haar deuren.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden in de meeste steenfabrieken ook dakpannen gemaakt. De pannenbewerking was voor de Kempense kleinijverheid een sterk gewaardeerd product omdat de ter plaatse gedolven klei zich beter leende voor het maken van dakpannen dan deze uit de Rupelstreek.

Afsluitend kunnen we stellen:

De Kempense dakpan is uitermate geschikt om veilig “onder de pannen te zijn”.

De “Boomse pan” is een éénpansgerecht met aardappelen, roerei en groenten.

Bronvermelding:

Jan Aerts, 1996, *VVV Oud-Turnhout en Ravels; 150 jaar Kanaal Dessel – Turnhout*

Paul De Niel, 2001, *EMABB vzw; Onder de pannen zijn. Van tegula en imbrex, Boemsscher teglen en Mechels Cromwerk tot Boomse Pan*

Hugo Soly, 2019, *Pandora; Gilbert van Schoonbeke; Visionair ondernemer in Antwerpen's Gouden Eeuw*

Archief Jan Aerts

Jan Aerts doet hierbij een OPROEP voor FOTO'S

Jan Aerts (jan@aertsot.be) is nog op zoek naar verhalen en vooral foto's uit de klei- en cementnijverheid voor nieuwe artikels.

Ook foto's van binnenschepen en schippers zowel van C.B.R. als van schepen van Eugène Herbosch zijn welkom.

Bezoek KMSKA en Kathedraal van Antwerpen

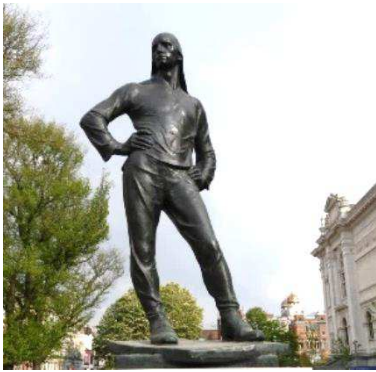
Luc Andries

“Het Bootje” (©Luc Andries)

Donderdag 13 april 2023 vertrokken we om 9.00 uur te Poppel en na een vijftal opstapplaatsen was het gezelschap compleet. De reis verliep voorspoedig en er was ontbijt aan boord met koffie of thee. We hadden de keuze gemaakt om later te vertrekken omdat onze rondleiding in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen (KMSKA) om 11.00 uur stipt begon. We hadden twee gidsen kunnen vastleggen vandaar dat we met een beperkt gezelschap van 34 deelnemers waren. We hadden wel meer inschrijvingen maar uit ervaring weten we dat er altijd de laatste dagen bij sommige deelnemers iets voorvalt waardoor ze annuleren. Dan begint een rondje telefoneren en worden de reservedeelnemers volgens hun tijdstip van betaling gecontacteerd.

Maar goed, hierbij het verslag van het bezoek aan het KMSKA en de Onze-Lieve-Vrouw kathedraal van Antwerpen. We waren zonder files in Antwerpen aan het KMSKA toegekomen en hadden nog een half uurtje over. Daarom hebben we even langs de buitenkant van het museum gewandeld waarbij de sculpturen in de tuin van het museum de aandacht trokken net zoals enkele huizen in de aanpalende straten van de “museumwijk”.

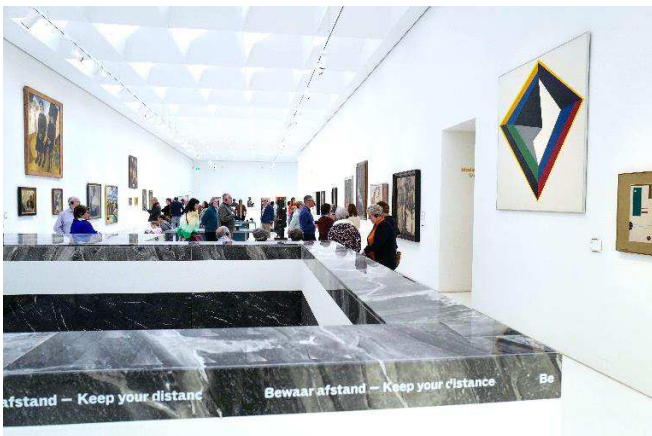
Beelden in de museumtuin, v.l.n.r.: "De Buildrager" van Constantin Meunier; "1/24x23x22...x1" van Bert De Leeuw (1970), het enige abstracte werk in de museumtuin; "De Eenzame" (1894) van Henri Boncquet; Het expressionistische "De Wekroep" (1928) van Karel Aubroeck (bron:KMSKA)

Het ontwerp van de museumtuin trekt de aandacht en nodigt uit tot een rondwandeling. De tuin en zijn omgeving zijn het visitekaartje en de entree van het KMSKA. Rondom het museum zijn er tevens enkele merkwaardige gebouwen. Het meest bekende in Antwerpen is het huis met de naam "Het Bootje" op de hoek van de Schilders- en Plaatsnijdersstraat achter het KMSKA. Het is één van de mooiste Antwerpse herenhuizen. Het is in 1901 ontworpen door de art nouveau architect Frans Smet-Verhaes en de opdrachtgever was scheepsbouwer P Roeis.

Als inwoner van de provincie Antwerpen kunnen we bijzonder fier zijn dat er in onze provinciehoofdstad na zovele jaren terug een bijzonder kwalitatief aanbod is op de internationale kunstscène. We denken hierbij aan het vernieuwde KMSKA, de kathedraal, MUKHA (dat aan vernieuwing begint), Rubenshuis dat aan een restauratie- en vernieuwingstraject is begonnen, Plantin en Moretus, De Henri Conscience-bibliotheek, Carolus Borromeuskerk, andere musea en opengestelde woningen van Antwerpse burgemeesters, kunstenaars...

Het KMSKA (Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen)

Het museumgebouw ging in het najaar van 2011 dicht voor een jarenlange verbouwing. Het gebouw kampte met plaatsgebrek, het dak lekte, de klimaatregeling werkte niet behoorlijk en het comfort was niet aangepast aan de hedendaagse museumnormen. Bij de verbouwing werden de vier grote binnenpatio's heringericht als museumzalen. Het ontwerp is van het Nederlandse architectenbureau Kaan architecten. Na 11 jaar renovatie heropende het museum op 24 september 2022 met een openingsfeest. Het nieuwe complex werd 40 procent groter. De oude zalen werden hersteld, gemoderniseerd en de klimaatregeling werd vernieuwd. Voor de nieuwe afdeling kunstwerken van na 1880 werd aan de binnenkant van het gebouw een volume ingeschoven in de oude binnentuin. 100 kunstwerken werden gerestaureerd. In het nieuwe gebouw werd een aparte vleugel gewijd aan James Ensor, waar bijna 40 schilderijen, schetsboeken, tekeningen en etsen van hem tentoongesteld worden.

Lichtkoker vanaf de vierde etage in het nieuwe deel met in het plafond daglichtvoorzieningen, rechts merkt men door de lichtkoker het onderliggende verdiep (©Luc Andries)

De verbouwing van het museum koste tijd en geld. Het masterplan was dan ook een ambitieus huzarenstukje. Een overzicht van het verrichte werk:

- Raming eindbudget 100 miljoen euro
- Afmetingen museumgebouw: B 77m, L 130m, H 37,8m (tot vleugels beelden Thomas Vinçotte)
- Totaal volume: 170.000 m³
- Totale oppervlakte museumgebouw 21.000 m²
- Totale oppervlakte publieksgedeelte 13.000 m²
- Geveloppervlakte 10.000 m², afmetingen beelden dak Thomas Vinçotte: B 2,80m, L 7m, H 6m
- Inbreiding de tentoonstellingsruimte vergroot met 40%
- Totale grondoppervlakte intern depot 610 m²
- Totaal aantal m³ intern depot 4.575 m³
- Beschikbaar vloeroppervlak intern depot 1.055 m²
- Aantal rekken intern depot, tweezijdig gebruik 152 = 304 wanden en 3.660 m³
- Beton en staal verwijderd voor bouw intern depot 1.350 ton beton en 81 ton staal
- Aantal werkuren afbraak atoomkluis: 2.448 werkuren
- Hoeveelheid staal nieuwe museumzalen 1.000.000 kg
- Aantal dakkoepels nieuwe museumzalen 198
- "Stairway to heaven" 18 m hoog 98 treden (140 kg) + 5 bordes (920 kg) = 103 treden

De 4 verdiepingen in het nieuwe volume zijn bereikbaar via een lift of "The stairway to heaven" van 96 treden, links gaan we naar boven en rechts naar beneden waarbij men een tussenverdiep kan merken (©Luc Andries)

- Oppervlakte parket in behandeling 5.500 m²
- Aantal museumzalen 50 waarvan 37 voor de eigen collectie en 13 voor tijdelijke tentoonstellingen
- Totaal gewicht schilderijen intern depot 25.000 kg
- Kunstmozaïek peristilium 76 m²: 480.000 mozaïeksteentjes, 60 soorten marmer en 6.000 manuren

Volgens onze gids heeft iedere inwoner van de provincie Antwerpen zijn steentje bijgedragen.

Buitenplafond van de oude ingang; het museum werd in de 19de eeuw ontworpen als een Griekse tempel van het type prostylos. Bij deze klassieke tempel is er alleen aan de voorkant een zuilenrij; rechtse foto van onze deelnemers bij de drooggelegde waterpartij voor het museum (©Luc Andries)

Niet alleen de binnenkant van het museum onderging een metamorfose. Met een gerestaureerde gevel – inclusief een nieuwe mozaïek bij de inkom – en de inrichting van een echte museumtuin, rondom het museum, staat een bezoek aan het museum garant voor een totaalbeleving. Vier historische patio's of binnentuinen van het bestaande gebouw zijn omgebouwd tot een nieuw museumvolume. Bezoekers kunnen opnieuw de oorspronkelijke route in het bestaande gebouw volgen, terwijl ze door de gerestaureerde statige museumzalen lopen.

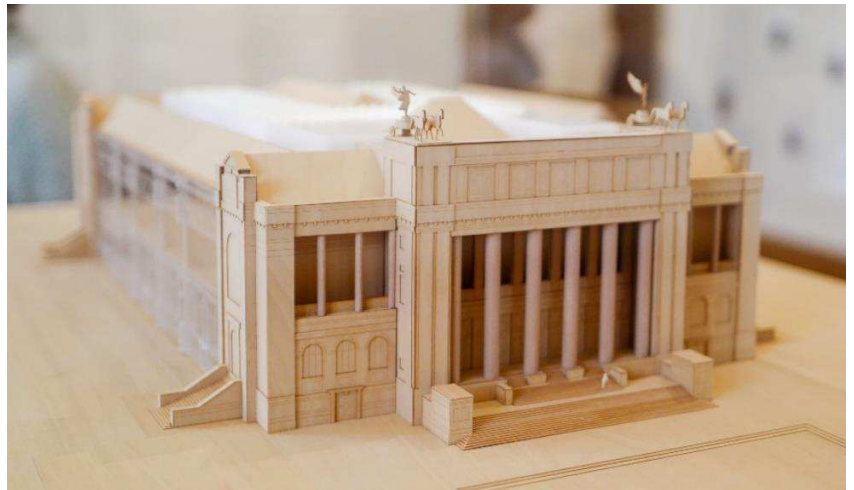
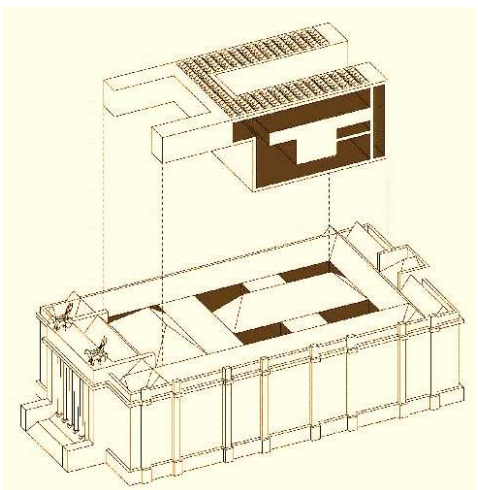
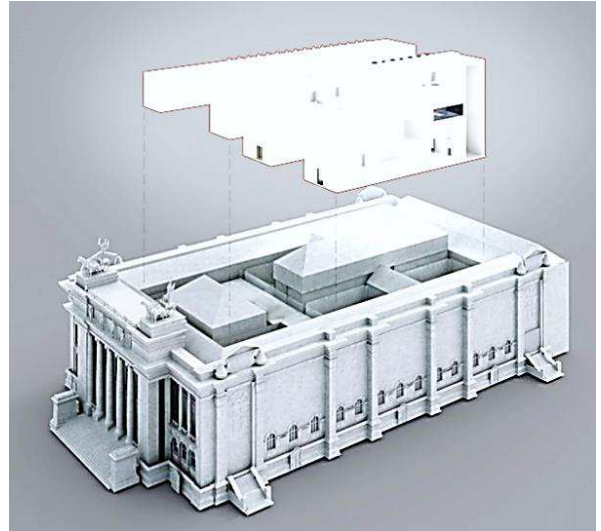
Het historische deel

Een gerenoveerd dak met lichtstraat en zonnepanelen, splinternieuwe technische installaties en groots opgefriste zalen. De restauratie van het 19de-eeuwse museum gaat verder dan een dikke verf. Met deze ingrijpende werken maakt het KMSKA het eeuwenoude gebouw toekomstbestendig. De zalen herwinnen hun beroemde grandeur. Historisch pleisterwerk, schrijnwerk en parketvloeren werden maximaal gered en zorgvuldig opgeknapt. Alle plafonds kregen één uniforme kleur, de muurtinten variëren in functie van de ruimte: van Pompejirood tot olijfgroen. De Rubens- en de Van Dyckzaal krijgen gouddecoratie op de sierlijsten.

Het nieuwe museum

Geen klassieke uitbreiding in de vorm van een annex buiten het oorspronkelijke museumgebouw voor het KMSKA. KAArchitecten kiest resoluut een inbreiding in de vorm van tien hedendaagse zalen op de plek waar vier patio's zaten, goed voor 40% meer exporuimte.

In de nieuwe zalen regeert asymmetrie. Hoogte, volume, lichtinval variëren. Een boeiend contrast met de symmetrie van het klassieke gebouw. Om elke hoek wacht een verrassing. Het nieuwe museum zal bovendien niet te zien zijn vanuit het oude, en andersom. Het gaat om twee verschillende werelden in één gebouw.

Het volume van het museum van de 21ste eeuw glijdt naadloos in dat van de 19de eeuw (bron: KAA-architecten)

We zijn niet alleen voor het gerestaureerde en het nieuwe gebouw naar het KMSKA getrokken maar ook om de nieuwe invulling van de zalen te bewonderen. Zo werd de moderne kunst thematisch geconfronteerd met oude meesters zoals in een zaal gewijd aan het thema "Licht".

In de zaal over "Licht" vinden we dit geëxposeerde trio in dialoog met het thema "Licht": bovenaan een anonieme Middeleeuwse meester, linksonder een spijkersculptuur van Günther Uecker en rechtsonder een schilderij van Jacobs Smits (©Luc Andries)

Kunstenaar en operaregisseur Christophe Coppens bedacht tien nieuwe werken om een avontuurlijke ontdekkingsreis te maken door het museum voor kinderen en hun familie. De installaties en sculpturen van Coppens laten je verdwalen in tien schilderijen. Hij werkte hiervoor samen met de kunstenaars en vakmensen uit de ateliers van het operahuis De Munt in Brussel.

Werken aangebracht door Christophe Coppens v.l.n.r.: Een monsterlijke hond in een kooi die in dezelfde zaal te vinden is op een schilderij en "Zet je beste beentje" voor dat je kan vinden in het schilderij erboven (©Luc Andries)

Een ander werk van Christophe Coppens: kamelen om op te kruipen en te spelen met op de achtergrond een schilderij van Rubens: "De aanbidding" met de drie koningen op kamelen (©Luc Andries)

De rondleiding van twee uren is vanzelfsprekend te weinig om gans het museum en alle werken te zien. Daarom werden we door de gids langs de belangrijkste veranderingen en de museumtopstukken geleid. Hieronder kan u enkele besproken kunststukken bewonderen. Als u museumliefhebber bent van zowel onze klassieke Antwerpse kunstenaars zoals Rubens, van Dyck en Jordaens als van meer recente artiesten tot op heden, dan bent u aan het juiste adres en zal je vermoedelijk in één dag de ganse collectie niet kunnen bewonderen.

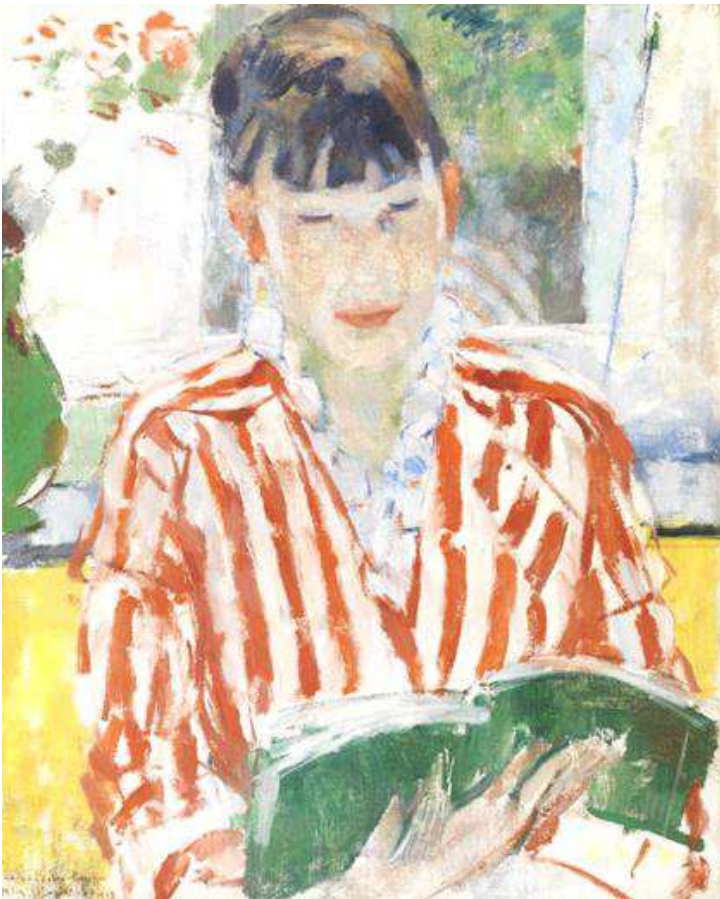
1890, James Ensor, "De Intrige"; er zijn in de bestaansgeschiedenis van dit schilderij al heel wat veronderstellingen gedaan. Deze kan u vinden op: <https://kmska.be/nl/meesterwerk/de-intrige>

1454-1456, Jean Fouquet, "Madonna omringd door serafijnen en cherubijnen"; meer weten: <https://kmska.be/nl/zes-dingen-die-je-moet-weten-over-de-madonna-van-jean-fouquet>

V.l.n.r.: 1914, Jules Schmalzigaug, "Ontwikkeling van een thema in rood: carnaval", het eerste Belgische abstracte schilderij; meer weten: <https://kmska.be/nl/het-eerste-belgische-abstracte-schilderij#:~:text=Ontwikkeling%20van%20een%20thema%20in%20rood%3A%20Carnaval%20is%20%C3%A9C3%A9n%20en,geen%20enkele%20erkenning%20of%20weerklink> en 1917, Amedeo Modigliani, "Zittend Naakt"; meer weten: <https://kmska.be/nl/meesterwerk/zittend-naakt>

V.l.n.r.: 1913, Rik Wouters, "Lezende Vrouw"; meer weten: <https://kmska.be/nl/meesterwerk/lezende-vrouw-9> en 1914, Ossip Zadkine, "De ellende van Job"; meer weten: <https://kmska.be/nl/meesterwerk/de-ellende-van-job>

De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal

Na het middagmaal in restaurant “De Bomma” werden we om 15.00 uur verwelkomd door 2 gidsen in de kathedraal.

De kathedraal is in grote lijnen gebouwd tussen de tweede helft van de 12de eeuw en 1521. Later zijn er nog bijgebouwen opgericht. De eerste kerk was Romaans van stijl. Deze kerk werd later in verschillende delen door gotische elementen vervangen. Dit gebeurde niet in één fase maar verliep tussen 1413 en 1492. In 1492 zijn er reeds twee torens waarbij de zuidertoren dezelfde hoogte heeft als we nu zien. De noordertoren kwam iets hoger tot aan de vierde geleding. De torens zoals we ze nu kennen dateren van 1521.

1578, Pieter Neefs de Oude, *Interieur van de kathedraal van Antwerpen* (bron:

[https://www.meisterdrucke.nl/fijne-kunsten-afdruk/Pieter-the-Elder-Neefs/951139/Interieur-van-de-Antwerpse-kathedraal.-Schilderij-van-Peeter-Neefs-De-Oude-\(of-Pieter-Neefs-I\)-\(1578-1660\)-Ec.-Vlam..html](https://www.meisterdrucke.nl/fijne-kunsten-afdruk/Pieter-the-Elder-Neefs/951139/Interieur-van-de-Antwerpse-kathedraal.-Schilderij-van-Peeter-Neefs-De-Oude-(of-Pieter-Neefs-I)-(1578-1660)-Ec.-Vlam..html))

De kathedraal kende een intensief gebruik door onder andere de verschillende gildes die er in Antwerpen waren. Er waren zo een zestigtal altaren. Zo had je de gilde van de bakkers die een eigen altaar hadden met er boven op het plafond de afbeelding van enkele gepaarde schieters of ovenstokken.

In 1566 werd ze het slachtoffer van de Beeldenstorm en vanaf het Calvinistisch bewind in 1581 dat 4 jaar duurde werd de rest van de inboedel verkocht of verwijderd en vernietigd. Pas vanaf de 17de eeuw kwamen er terug nieuwe bouwactiviteiten.

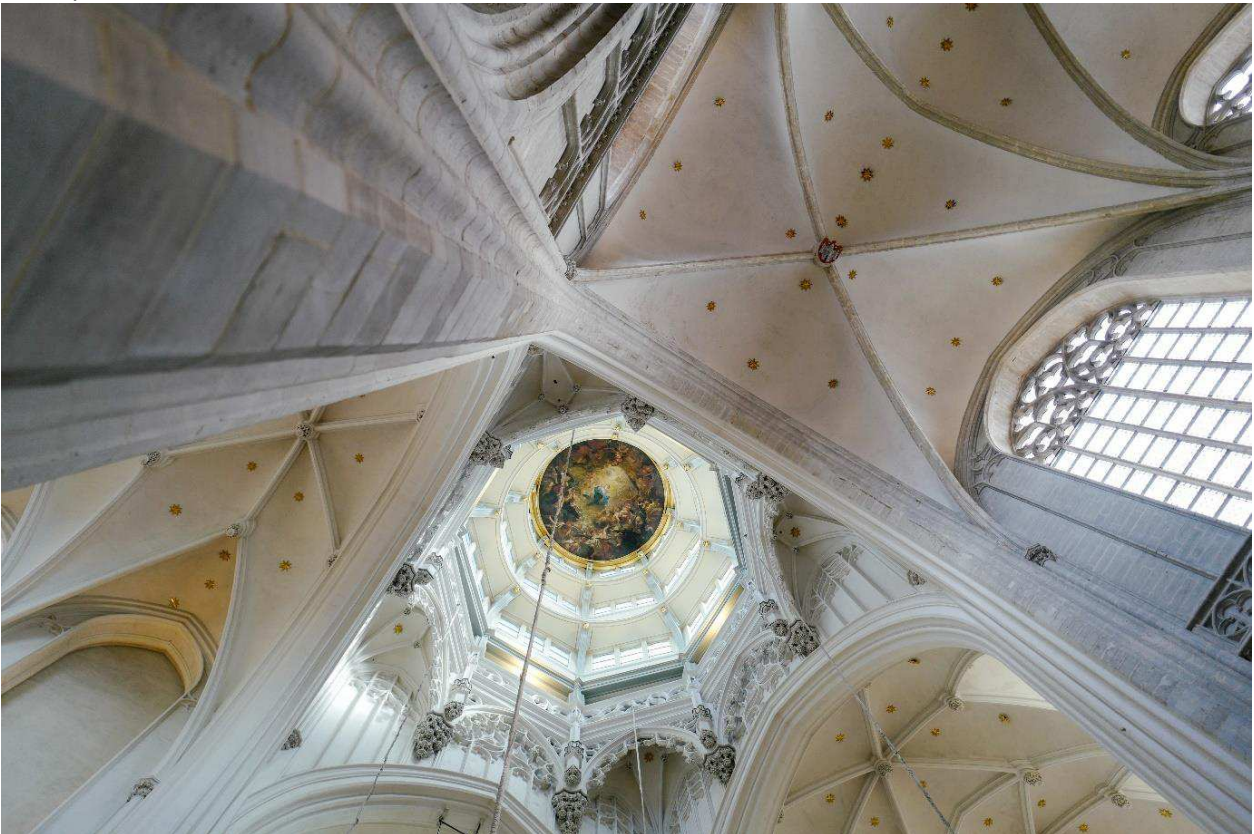

Interieur van de 120 meter lange kathedraal, met 123 meter hoge toren, waar u uiterst rechts de eikenhouten preekstoel ziet die in 1713 door Michiel van der Voort (1667-1737) voor de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem werd vervaardigd (©Luc Andries)

Al sinds 1804 staat de preekstoel in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. De familienaam **Van Der Voort** zal bij vele Weeldenaren een belletje doen rinkelen en inderdaad de tak Van Der Voort uit Weelde zijn afstammelingen.

De trapleuningen in de vorm van stammen, takken en twijgen, maar ook de bomen die het klankbord dragen dat de kuip overdekt, zien er heel realistisch uit. Net trouwens als de vogels, onder meer een papegaai, een reiger en een uiltje, en de andere dieren die een plaats in de weelderige flora hebben gekregen. De natuur was volgens Sint-Bernardus een belangrijke inspiratiebron voor de gelovige, en de preekstoel herinnert daaraan. De voet waarop de kuip rust bestaat uit vier vrouwelijke figuren, die ieder een continent belichamen: Europa, Azië, Amerika en Afrika. Het woord Gods moest immers over de hele destijds bekende wereld worden verspreid. Op de barokke kuip zelf zijn in reliëf de gezichten van Christus, Maria en Sint-Bernardus afgebeeld.

De engeltjes aan de rand van het klankbord in rococostijl wekken de indruk dat bord mee omhoog te houden. In een stralenkrans aan de onderzijde van het bord spreidt de als witte duif aanwezige Heilige Geest zijn vleugels, terwijl helemaal bovenaan een grote engel de Blijde Boodschap uitbazuint. Ondanks de mix van stijlen - naturalisme, barok, rococo - vormt deze preekstoel een onmiskenbaar geheel, dat tot de top van de Vlaamse beeldhouwkunst behoort.

In de vieringtoren of kruising-koepel hangt 40 meter hoog de "Hemelvaart van Maria" van Cornelis Schut, geschilderd in 1647. Het doek heeft een diameter van ca. 580 cm. (©Luc Andries)

1476, anoniem, grafbeeld van Isabella van Bourbon, de tweede vrouw van hertog Karel de Stoute stierf in 1465. Rechts zien we hoe de graftombe er misschien uitzag in de Sint-Michielsabdij te Antwerpen met nog tien pleuranten tijdens een tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam (bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Praalgraf_van_Isabella_van_Bourbon)

Het bronzen topstuk (waar men tien jaar lang aan werkte) vertolkt de 15de-eeuwse kunst en cultuur op een schitterende manier en was rijkelijk versierd met sculpturen, waaronder 24 zogenaamde 'pleuranten' of 'beweners'. Dit zijn symbolische beeldhouwstukken die een graftombe opluisteren. De twee dashonden symboliseren de trouw aan vader en echtgenoot.

Eerste helft van de 14de eeuw, anonieme meester uit het Maasland, Onze-Lieve-Vrouw met kind, carrara-marmer (©Luc Andries)

De madonna met kind werd geschonken aan de kerkfabriek als speciale devotie voor Onze-Lieve-Vrouw, patrones van het kerkgebouw. Het Madonnabeeld is bijzonder fraai in marmer gesneden en heeft een zeer grote esthetische waarde als werk van de Meester van de Marmeren Maaslandse Madonna's uit de eerste helft van de 14de eeuw. Het is waarschijnlijk afkomstig uit een Luikse kerk. Ook de wetenschappelijke waarde is zeer hoog als kunstwetenschappelijk object. De geschiedkundige waarde van de kathedraal als monument van gotiek wordt versterkt door de aanwezigheid van een gotisch beeld van deze kwaliteit.

Vanop zijn tombe richt de bisschop, in vol ornaat, zich op naar het altaar. Zijn blik en zijn houding wijzen erop dat hij ook na zijn dood actief wilde deelnemen aan het liturgisch gebeuren in het kerkgebouw. Dit is het gekende motief van de eeuwige aanbidding dat voortaan verbonden bleef met de iconografie van vele bisschopsgraven. Door het met de mijter getooide en hoog opgerichte hoofd, vormt het lichaam een perfecte driehoek. De verticaliteit van de rechterzijde wordt aan het voeteinde beantwoord door de putto die de toeschouwer het wapen van de bisschop aanbiedt. In de rijkelijk versierde priesterkleding ontdekt men scènes uit het leven van Sint-Ambrosius, zijn patroonheilige.

Na 1676, Artus Quellinus de Jonge, grafmonument van bisschop Ambrosius Capello, (bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Marius_Ambrosius_Capello)

Mantelmadonna gekleed door modehuis Nathan van couturier Edouard Vermeulen, hofleverancier (@Luc Andries)

Deze madonna stamt uit de 16de eeuw en heeft een vroeg 19de eeuwse schoot door Joseph Lecoq-Martin. De gouden kroon dateert uit 1899 en werd vervaardigd door edelsmid G. Junes. Niet alleen in de kroon van Maria, maar ook in de kroon van het Kind, in de scepters, de harten en de kruisen werden edelstenen van uitzonderlijke waarde verwerkt.

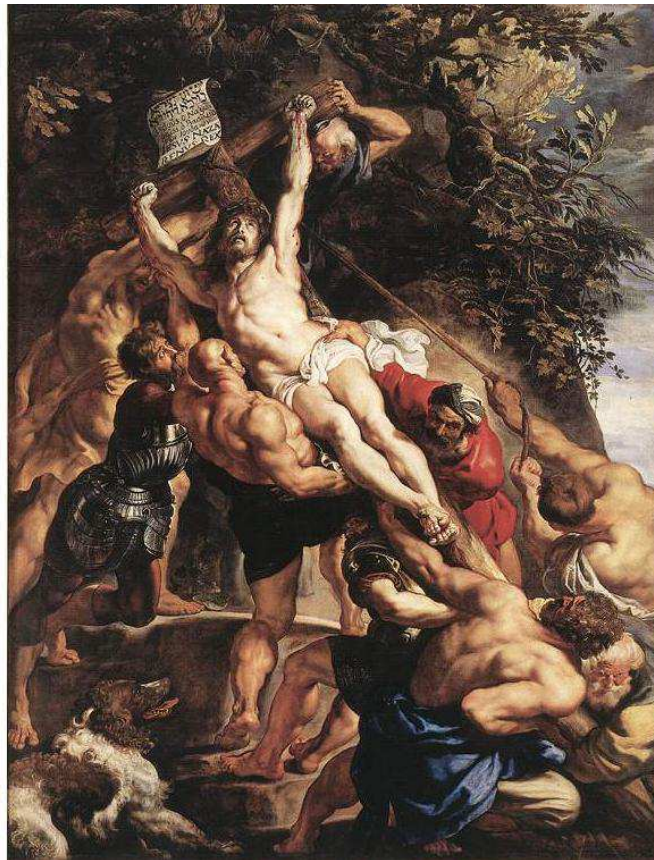

Ten laatste mogen we vooral Peter Pauwel Rubens niet vergeten die tijdens de Contrareformatie heeft bijgedragen tot de grandeur van de kathedraal. Voor Rubens en zijn tijdsgenoten was de Contrareformatie een gouden tijd omdat de Antwerpse kerken, gilden en burgers talloze bestellingen plaatsten. De kerkinterieurs waren ten gevolge van de Beeldenstorm tijdens de Reformatie soms totaal vernield en lieten 'lege kerken' achter. Zo heeft Rubens voor de kathedraal enkele magistrale werken mogen realiseren.

1611-1614, P.P. Rubens, "Kruisafneming" (bron: <https://topstukken.vlaanderen.be/topstukken/topstuk?id=69>). Het is het altaarstuk van de Kolveniersgilde. Links zien we het bezoek van Maria aan Elisabeth, midden de kruisafneming en rechts de opdracht in de tempel. Op de rugzijde van de twee zijluiken staat de legende van de heilige Christophorus.

Links: 1625-1626, P.P. Rubens, "Tenhemelopneming van Maria" (bron: <https://topstukken.vlaanderen.be/topstukken/topstuk?id=71>)
Rechts: 1611-1612, P.P. Rubens, "De Verrijzenis van Christus"
(bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/De_verrijzenis_van_Christus_%28Rubens%29)

1610, P.P. Rubens, "De Kruisoprichting" (bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Kruisoprichting_%28Rubens%29)

Fotohoek

Oplossingen en een nieuwe foto

Beste lezer, kijkt u thuis ook eens in de oude schoenendoos op zolder naar die oude familiefoto's. Ziet u oude foto's die het bewaren waard zijn, kom naar ons, wij bewaren ze met plezier en met zorg voor ons nageslacht. Kan u er geen afstand van doen, wat best mogelijk is, dan zouden wij deze mooie foto's graag kopiëren en kan u ze behouden. Vergeet vooral niet op de achterzijde van de foto de naam van de personen en de plaats van de foto te noteren. Als onze voorouders dat maar niet waren vergeten, dan hadden we deze rubriek niet nodig gehad. Ga nu maar gauw naar de zolder, want anders komt het er niet meer van!

Als u weet wie het zijn, laat u het dan weten aan: voorzitter@nicolaus-poppelius.be

Nieuwe foto

Wie is dit gezin?

Extra informatie over de foto verschenen in tijdschrift 106

Robert Claessen i.p.v. Axel Jacobs

nr.4 is

Oplossing van tijdschrift 107 van maart 2023

1: Nelly Van de pol, 2: Willy Verbeek, 3: Ad Van de Pol in mijnwerkerstenuw, 4: Louis Van de Pol, 5: Luc Verbeek en 6: Jef Van de Pol

Aanvulling bij een foto van tijdschrift 107, pagina 5

Vierde van links is Aloïs Rieberghe

**Spreekwoorden en gezegdes n.a.v.
De Erfgoeddag met het thema
BEESTIG**

Hieronder kan u enkele beestige spreuken en gezegden lezen. De oudere generaties zijn vroeger op school en thuis grootgebracht met deze zegswijzen. Het is jammer dat er tegenwoordig amper parate kennis is van deze volkswijsheden en tradities.

- Drinken zonder dorst en paren in alle seizoenen is al wat ons van dieren onderscheidt (*Pierre A. Caron de Beaumarchais*)
- Zich vergissen is menselijk - de dieren vergissen zich nooit, behalve de intelligentste onder hen (*Georg Christoph Lichtenberg*)
- Dieren zijn prettige vrienden: zij stellen geen vragen, zij maken geen aanmerkingen (*George Eliot*)
- De mens is het enige beest dat bloost (*Mark Twain*)
- Vijf miljoen jaar geleden sloeg een naamloze aapeen andere aap met een scherpe steen de schedel in. De mens was geboren. (*Hugo Brandt Corstius*)
- Grijp nooit in een wespennest, maar als je grijpt, grijp dan hard! (*Duitse spreuk*)
- Een ezel die veel boeken draagt, is daarom nog niet geleerd. (*Deens gezegde*)

- Wie met een span ezels ploegt, moet geduld hebben. (*Arabische spreuk*)
- De ene ezel schuurt de andere. (*Romeinse spreuk*)
- Zelfs voor een arm gezin toont de hond genegenheid. (*Chinees gezegde*)
- Je kan voor veel geld een heel mooie hond kopen, maar niet het kwispelen van zijn staart. (Josh Billings)
- Wie met katten speelt, weet dat hij gekrabd kan worden. (*Miguel de Cervantes*)
- Wanneer de kat en de muis het eens zijn, heeft de boer geen schijn van kans. (*Deense spreuk*)
- Als je een koe koopt, vergewis je ervan dat de staart bij de koop is inbegrepen. (*Indische gezegde*)
- Hij is zo wijs als een os die in de Bijbel kijkt. (*Nederlands protestants gezegde*)
- Hij is over het paard getild.
- Op een wit paard naar Geel gebracht .(hij is gek geworden)
- Vrouwenhanden en paardentanden staan nooit stil. (een vrouw is altijd bezig)
- Een ziekte komt ter paard en gaat te voet. (een zware ziekte komt meestal spoedig aan, maar men herstelt er langzaam van)
- Een paard zonder voerman. (=een weduwnaar)
- Ook het beste paard wordt eens een knol. (iedereen wordt vroeg of laat oud)
- Waar een mager paard is en een vette hond daar is het goed vrijen. (waar hard gewerkt wordt en genoeg te eten is, zijn de dochters een goede partij)
- Het beste paard springt voor zijn meester. (een goede ondergeschikte neemt zelf zijn verantwoordelijkheid)
- Van zijn paard vallen. (zijn positie of plaats verliezen)

Lief en Leed

Onze deelneming betuigen wij bij het overlijden van:

Maria Caers, echtgenote van Jos Timmermans, overleden te Weelde op 19 maart 2023

Clara Godschalk, weduwe van Stan Moonen, overleden te Turnhout op 1 april 2023

Josfin Kolen, weduwe van Fons Van Deuren, overleden te Turnhout op 3 maart 2023

(Wegens de privacywetgeving en de daarbij horende GDPR-regelgeving kunnen wij enkel nog publiceren wat ons wordt toevertrouwd. Daarom verzoeken wij u ons de aankondigingen door te sturen per e-mail: voorzitter@nicolaus-poppelius.be of briefje aan: Nicolaus Poppelius, Dorp 64, 2382 Ravels-Poppel)

**Heemkunde- en Erfgoedvereniging
Nicolaus Poppelius vzw**

BESTUUR:

Voorzitter:	Luc Andries, Pastoor Coolsstraat 15, 2382 Ravels	0474 97 17 27
Secretaris:	Rina van der Vloet, Mierdsedijk 70, 2382 Ravels	014 655588
Penningmeester:	Ries van der Linden, Tilburgseweg 75, 2382 Ravels	014 478066
Redactiesecretaris	Bas Van Haeren, Deenackers 1, 2381 Ravels	014 699126
Leden:	Andre Van Gils, Steenweg op Weelde 118, 2382 Ravels	014 656893
	Cis Vissers, Lindenlaan 8, 2382 Ravels	014 656750
	Frank Konings, Lindenlaan 2, 2382 Ravels	014 715374
	Harry Vrijssen, Eikenlaan 15, 2382 Ravels	014 656420
	Jose Schlappi, Klein Goorbleek 2, 2382 Ravels	0485 11 92 83
	Karin Lauwers, Kabilenstraat 5, 2382 Ravels	0474 72 94 04
	Marinus Willems, Weeldestraat 154, 2381 Ravels	014 655728
	Mieke Van Hauteghem, Schatrijt 2, 2382 Ravels	014 68733
	Paul Van Baelen, Straatakkers 4, 2381 Ravels	014 657315

REDACTIEADRES:

Bas Van Haeren, Deenackers 1, 2381 Weelde, 014 699126

redactie@nicolaus-poppelius.be

Voor informatie in verband met de inhoud van dit tijdschrift,
de vormgeving of verschenen teksten kunt u steeds terecht op het redactieadres.

Wenst u een tekst of een idee voor publicatie aan te bieden, dan kunt u dit ook doen via een bestuurslid.
(Iedere auteur is verantwoordelijk voor zijn ingestuurde werken.)

CONTACTGEGEVENS:

Adres: Heemkunde- en Erfgoedvereniging Nicolaus Poppelius vzw, Dorp 64, 2382 Ravels-Poppel

Bankrelatie:

Rekeningnummer: 733-3522204-67

IBAN: BE93 7333 5222 0467

BIC code: KREDBEBB

Museum: Museum Aan de Grens (MAG) "'t Kaske", Dorp 64 te 2382 Poppel,
is open elke tweede zondag van de maand van 14u. tot 17 uur.

In december, januari en februari is het museum gesloten.

Wel zijn er in deze wintermaanden bezoeken mogelijk op afspraak.

Groepsbezoeken kunnen aangevraagd worden via het reserveringsformulier
dat u kunt vinden op onze website.

Aanvragen kunnen natuurlijk ook gedaan worden per brief (zie hierboven voor het adres).

Archief- en Documentatiecentrum: Bredaseweg 46, 2381 Weelde-Station

Te bezoeken na afspraak: voorzitter@nicolaus-poppelius.be

Website: <https://nicolaus-poppelius.be>

Facebook: www.facebook.com/NicolausPoppelius.MuseumAandeGrens

QR-code facebook

KONINKLIJK
MUSEUM
VOORSCHONE
KUNSTEN

